ساٿير جي درسنيءَ تان

چيتن ماڙيوالا

سانيڙ جي درسنيءَ ٿان

ليکڪ

چيتنرام ليکراج هاڙيوالا،

اِتهاس اَڌيا پڪ،

جئه هند ڪاليج، بمبئي - ١

آر پیم

آمینؔ

کی

ٻه اکر

ڪيترا دفعا ڪن سڄڻن کي چوندو ٻڌو اٿم ته ”لڪ تي هلندين!“ سندن شيءِ پاونائون ٿاٻ پون ٿيون يا نه، سو ڏسي ونبو، پر انهيءَ حساب موجب اَڌ حياتي ته واھ جي گذري چڪي آهي. انهيءَ عرصي ۾ محسوس ڪيو اٿم ته جيون هڪ روچڪ ڪهاڻي آهي. ”دنيا آهي هڪ محفل-خانو، مؤج مناءِ، رنگ رچاءِ.“ زندگي هڪ رنگين ناٽڪ ٻڻجي ٿي، بشرطيڪ اِنسان اُن ۾ دل و جان سان ڀرو وٺي. جيڪي ڀوڳيو، سو لڻبو؛ رنگ رچائبو، ته موج به مانئبي. هيل توڻي ته حياتي مڙي ۾ نبري آهي، ۽ آشا اٿم ته اڳتي پڻ وقت وٺندڙ نموني ۾ نبهندو. حياتيءَ ۾ ڪهڙو لطف آهي، سو وقت بوقت جدا جدا مخزنن ۾ ليکن دوارا پڌري نقش ڪيو اٿم. انهن ليکن ۾ مونکي جيون ۾ ڪهڙو لطف نصيب ٿيو آهي، تنهنجوئي ورنن ڪيو اٿم. اهي ليک ڳچ ماڻهن، ٻڍن توڙي ٻارن، نينگرن توڙي نينگرين کي وڻيا آهن؛ اها مونکي شخصي ريت ڄاڻ آهي. اهي چيل ليک گڏ ڪري ۽ ساڻن ٻيا ڪجهه نوان شامل ڪري، هيءُ ڪتاب تيار ڪيو اٿم. هن ۾ منهنجي جيون جو ذڪر ڏنو اچي، پر اهو ورنن هرڪنهن کي پنهنجي جيون ياد ڏياريندو. جيتري قدر سگهه اٿم، تيتري قدر هيءَ

ضروري سوچنا

مهرباني فرمائي هيٺ ڄاڻايل هنڌن تي درستيون ڪندا:

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
٣	٢	چوندوس	چوندس
٦	٦	مجاز	مزاج
١٢	٧	ڏنائيم	ڏنائيدم
١٣	١٢	اوڙي	اوري
١٨	١٩	ڇڏيائيندس	ڇڏيائين
٣٧	١١	حق حقائيءَ	نہ حق حقائيءَ
٤٩	٦	انگستان	انگلستان
٤٩	٢٢	تماشگاه	تماشا گاه
٨٠	٢١	ائين حسابن	ائين، حسابن
٨٣	٧	هو	آهي
٨٧	١٩	چيدي ڳالهائيندو	چيدي ڪتب آڻيندو
٩٠	١٩	غلم	خلم

ڪجهہ لکيو ويو آهي، سو سڀ ڀاوَنا سان. ڪنهن کي بہ جيڪڏهن وقتي ڪجهہ ڪڙو لڳي تہ اُنکي سڀ ڀاوَنا جو شربت ڪري ڏسجي. اُميد تہ سنڌي ڀائرن کي هيءَ نئين ڪوشش پسند پوندي. جئہ هند.

چيتن ماڙيوالا

سيان، بمبئي-٢٢،
سومر، ٢٦ ڊسمبر ١٩٦٠ع

"آتم ڪهاڻي" سنڌي ساهتيه ۾ پنهنجي نموني جي پهرين رچنا آهي. آس آتم ته اها ٻين کي پڻ پنهنجي ڪهاڻي بهتر نموني ۾ پيش ڪرڻ ۾ آيار ڀندي.

سنڌ ۾ ١٩٤٦ع کان ڪجهه سال اڳ، سنڌ جي اتهاس جي ڪجهه قولن ڪري، تواريخي مضمون لکيا هئم، جنهن سنڌي اَدبي صلاحڪار بورڊ قدر سڃاڻي، سرڪار جي آچيل انعام جو حقدار بڻايم. ان تي اهي مضمون گڏ ڪري، هڙان ڳچ پئسا وجهي، "تواريخي مضمون" نالي ڪتاب ڪڍيم، جو سنڌي ساهتيه جي شائقن کي ڇڱو وڻيو ۽ ٿانئن ڇڱو داد مليم. ڪن ڄاڻن کي انهن مضمونن مان ايترو ته لطف پڙيو، جو هن مونکي سنڌي ساهتيه جي مضمونن جي هڪ خاص شاخ جو باني ڪري ظاهر ڪيو. منهنجو هيءُ ڪتاب پڻ سنڌيءَ ۾ هڪ نئين رنگ جو ڪتاب آهي. مونکي جي هيل به داد حاصل ٿيو ته پاڻکي خوش-نصيب سمجهندس.

آخر ۾ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ جا ٿورا ڀڄاءِ آڻڻ ضروري ٿو سمجهان. ڇپائڻ کان اڳ ڪتاب جو دستخط ڪيس ڏيکاريو هوم، هن سهڻيون صلاحون ڏنيون، جنهن ڪارڻ ڪتاب موجوده صورت ۾ پيش ٿي سگهيو آهي. آخر ۾ هڪ عرض: هن ڪتاب ۾ ڳچ ماڻهن جو ذڪر ٿيو اچي، جي اڄا حياتيءَ جو لطف پيا ماڻين- شال هميشه ماڻيندا رهن! انهن مڙني نسبت جيڪي

١- ننڍي هوندي

حياتيءَ جي هڪ خاص خوبي اِها آهي جو اُن ۾ رنگيني آهي. اُن ۾ ايترو نه خوش رنگ پيل آهي، جو جڏهن وقت نبرندو وڃي، تڏهن جيون ۾ نئين رنگيني ايندي ٿي رهي، پوءِ ڀل اِنسان ڇو نه جهور پيرسن ٿي وڃي. انهي سبب ئي ٻڍي ۾ ٻالڪ جيان ٻهر رونق وٺڻ جي اُبلاڪا رهي ٿي. پر جيون جي هر پهلوءَ جي رنگ-روپ الڳ ۽ علحدي، ۽ اُنجي رونق پنهنجي. ٻالڪ، جوان ۽ پيرسن، هرڪو پنهنجي پنهنجي دنيا ۾ وسي ٿو، ۽ هرڪنهن کي اُن مان پنهنجي پنهنجي قسم جو لطف پراپت ٿئي ٿو. پر ٻالڪ-جيون ۾ اُها قولن ۽ سُگنڌ آهي جو پيرسن نه اُنکي ڀلجي نٿو-اهي ڏينهن ياد ڪندي هو جڻ نوائيءَ ۾ اچيو وڃي! ٻالڪ-دنيا ننڍڙي ۽ اَڻپوري آهي؛ ٻالڪ کي گهر، ٻاڙي ۽ وڌ ۾ وڌ شهر کان ٻاهر جي ڪابه سڌ سمڪ ڪانهي. پر سندس لاءِ اها محدود دنيا ڪيڏي نه ڪشادي ۽ ڪيتري نه ڀرپور آهي، جنهن ۾ هو اهڙو نه ريدل ۽ رڌل رهي ٿو، جو ڪيس ٻيءَ وسيع دنيا جي ڪابه پرواهه نٿي رهي!! اها روچڪ جيون هو ڀلئي ڀلائي به ڪين ڀلبو.

منهنجي ٻالڪ-جيون ڪراچي شهر جي گاڏي کاتي ۾ گذري. اهو ڪوهنور سنيما وارو اسپتال وارو رستو، منهنجي ٻالڪ جيون جو ٻنيو هو. انهيءَ دنيا جو آنڊريون

وشيہ سوچي

Printed by Karamchand N. Dewani at the Chandan Printing Press, Hasali Tank Road. Dadar and published by C. L. Mariwalla, Vishranti, Behind Market Sion, Bombay-22.

ته نارو جڻ ڳنهي ورتو هو- اوهانجو زر-خريد ٻانهو پيو
مر ڪندو، ۽ جيڪي چوندوس سو هڪدم آڻي حاضر
ڪندو!! حشوءَ جي هٿ اڳيان هڪ ننڍي ڪـڌ ڪنيل
هوندي هئي- ڇا لاءِ؟ لانـونءَ راند ۾ هارائـڻ ڪري
لانونءَ کي گهوڇا هڻڻ لاءِ. گوبند گهوڇن هڻڻ ۾ تريداڪ
هوندو هو. غريب لانون ڪڏ ۾ ٻيهاري، پنهنجي لانونءَ
جي ڇهنبدار نوڪ مجاز سان، لاڻ ڪوڻ مان جهلي، غريب
لانون تي اهڙي فلڪ سان ڦهڪائيندو هو جڻ شيواجي
مهراج افضل خان تـي وار ڪيو- ڏڪ اُهو غضب جـو
هڻندو هو، جو جيتوڻيڪ اهو لڳندو ڪاٺ جي بيجان
لانونءَ کي هو، پر سياٽ اسانکي پوندو هو، گهاءُ اسان
کي ٿيندو هو!! گوبند جو گهوڇو جيڪڏهن آنبا ٻڪيون
ڪيڏي آڻي ٻـاهر نـه ڪندو هو، ته ڪرنگهي جو تـه
انهيءَ ساعت انت آڻيندو هو- ڪانئس وڌيڪ قهار جلاد
مونکي ڪونه سجهي! ڪوهنور سنيما ٻـه واهه جو هو.
انهيءَ وقت ٻولتيون فلمون ڪونه هيون، پر ته به ناٽڪ
۾ اها موج ۽ مزو، جو ڪٿان ٿي دل رهي! ماسٽر وٺل ۽
ماسٽر ٻڀوءَ جي فلم جو اعلان نڪري مس- بس اسانجي
صرفي ڪرڻ جي سر توڙ ڪوشش چالو. ٻري، جهڙي،
آجهڙي، ناٽڪ جي ٽڪيٽ جا پئسا گڏ ڪبا هئا!! پر
اسين ويندا هئاسين آرتوار ڏينهن کيل ڏسڻ، سو به صبح
جو؛ ڇو ته ان ڪري کيل جو کيل به ڏسبو هو ۽ سؤ رپئي
اِنعام جـو بـه آسرو رکبو هو!! ماسٽر وٺـل جي جانباز

گهيڙو هو هارون جي جاءِ جو ڏيلو، ۽ ٻاهريون سطح هو اسپتال وارو رستو، جنهن جي هڪ ڪنڊ تي هو جين ڌرمين جو مندر ۽ ٻيءَ ڪنڊ تي هو ڪوهنور سئنيما. اهو اندريون ڏيلو، اهو جين مندر، اهو ناٽڪ گهر ۽ اهو ڪشادو رستو، جنهن تي حشوءَ جو هٽ بيٺل هو، سڀ ٻنهي وسرڻ جا ڪين هئن. حشوءَ جو هٽ ته ياد اچي ته جڻ اهو ناٽڪ نئين نرت سان نظر ٿو اچي - اهي ڪلفيون، ملايون ۽ آئسڪريم جا ڏٻا اچيو اکين اڳيان بيهن ۽ اهي آواز پيا ڪن ۾ پڙن ته "حشوُ، ٻهرين مونکي ڏج، مان تهنجو ٻڌل گراهڪ ڪين آهيان!" جيسين مال ملئي ملي، تيسين وات پاٽي ٿيو، اڌ جيترو مزو ته مفت وٺايو ڇڏي!! دڪان ۾ سندس ٻياءُ نارُو وينو آهي. ڪپڙا گدلا، ڏاڙهي هفتي کن کان اَڻ کوڙيل، مٿي تي واٽين واري اَڇي سونهري زيڪ سان پڙيل ٽوپي! ڪانئس ڇا نٿو گهرجي! اَما جا مصالحا، اسانجا گبت، ڦودني ٽڪيون، ڪنمنڙا، سوجي بسڪوٽ - سڀ وٽس موجود آهن. تنهن ڪانسواءِ وٽس لاٽون به آهن، رنگ برنگي، ٽڪا ۽ لما؛ ڏور به اٿس؛ ٻلوري گوليون، لغڙ ۽ لغڙيون، ڏاڳي جا ويٽا ۽ پنيون، لاٽي ڏڪر، هوليءَ جا رنگ - ڇا نه اٿس! بس، فقط گهرڻ جي دير آهي! پر جي ڪٿي نارو ڪي چئو ته "فلاڻا، اڄ خرچي خلاص ٿي ويئي آهي، ٽڪي جو مال اُڌارو ڏي، سڀاڻ تي ڏيندو ساءِ"، ته واٽيو ٻنهي سراپجي ويندو! پر جي ٽڪو ٻهرين اُڇلائي، شيءِ گهربس

تہ آرنوار ناٽي آرٽلري ميدان تي شهر جي مشهور معروف
لغڙ - بازن سان ڪلهي گس جي نوبت بہ اچي سهڙندي
هئي. پاڙي جا سڀ ڇوڪر لغڙ اُڏائڻ ۾ فخر وٺندا هئا،
۽ آرنوار جي ڇنا پيٽيءَ کي سوپارو ڪرڻ لاءِ اها مٿاڪٽ
ڪندا هئا، جنهنجو خيال ڪندي اڄ اچرج پيو لڳي!
اهو ڪيئن ممڪن ٿي سگهندو هو؟ مانجهن جي مار هوندي
هئي. ٻاهر نڪربو هو تہ ڪن سرلا ڪري هلبو هو.
خاص ڪري آرنوار ڏينهن ميدان تي جڏهن لغڙ لڙندا
هئا، تہ هوا جي جهوٽن مان آواز جهٽبا هئا تہ "دشمن"
پنهنجي ڏاڳي ۽ مانجهي بنسبت کهڙيون لباڙون ٿو هڻي؛
جئن مبادا جيڪڏهن اسانجو لغڙ ڪاٽا ٿي وڃي تہ ٻئي
دفعي دشمن جو مٿو بہ سنڌس لت بہ سنديس. بس،
"ڪُوئي لڏي هيٺ ڳري، ڇي آءٌ بہ پساري" واري ڪار
هوندي هئي. ڪٿان ڪو نسخو جهٽيوسين مس، تہ اُنجي
پيروي ڪرڻ پنهنجو پهريون ڌرمي فرض ڪري ڄاڻبو هو!
ڪٿان ڪو ڏس مليو مس، تہ مانجهي کي وڌيڪ تيز ڪرڻ
ڪاڻ نسخي ۾ هڪدم ڦيرڦار اچي ويندي هئي. بس پوءِ
ڏيلي جو دروازو ٿيندو هو بند، ۽ پاڙي جا ڇوڪر رڌي
ويندا هئا نئين مصالحي ملائڻ ۾. مصالحو تيار، پوءِ جنبي
وڃبو هو ڏاڳي کي مانجهي لڳائڻ ۾. پر ٻڌي اهڙي جو
ٻوٽ بند، ڪنهن کي بہ لِڪ ڪانہ ڏني هئي تہ اڄ
کهڙو باروت تيار ڪري آيا آهيون ۽ اهو کهڙو ڪلم
مچائيندو!! مانجهي جو راز ڪنهن سان ڪين سلبو هو؛

جانفشانيءَ ۾ ڏسبي هئي ۽ رهڻ جي تمنا ۾ رکبي هئي؛
متان ڪٿي قسمت کلي پوي!!! ڪوهنور سنيما جي ٻاهران
پان واري جو دڪان هو- ڀائيچند جو دڪان. اهو ٻه
ڪتان ٿو وسري. انهي ڪشادي آرسي- جنهن ۾ پاڻ
پنڊ لات صاحبن کي ڇٽي طرح ڏسي سگهبو هو، جنهن
مان ٿي ته نيڪ روشن ٿيندو هو ته سائينجن کي سائينءَ ڪهڙو
ملوڪ منهن ۽ قد بخشيو آهي!- وسرڻ ناممڪن آهي.
تنهن ڪانسواءِ ڀائيچند وٽ ڳاڙهي ۽ پيلي هاٿيءَ، گولڊ
فليڪ ۽ سلور مون ۽ ٻيا انيڪ پرڪارن جا جي سگريٽ
پاڪيٽ هوندا هئا، تن ۾ اسانجي هر وقت اک رهندي
هئي. پاڪيٽن سان اکر پوريءَ راند ڪبي هئي! ڇا،
شوي ڪان وسري ويو هوندو ته ڪئن نه انڪل ڪري
هو پيلي هاٿي پاڪيٽن جي ڍڳ ۾ ٻيا اوچا پاڪيٽ
لڪائي، مون سان اکر پوريءَ جا داءَ لڳائيندو هو،
۽ آءٌ ۽ چستي ڪري اهو "اکر" اٿلائيندو هو سانس،
جو سندس ڇيل "پوري" ٻولائيون ڪائيندي ڪافور ٿي
ويندي هئي ۽ اها لڪن جي ملڪيت ڏک سان منهنجي
پلاند ۾ سمائجي ويندي هئي!! هو هاڻ پل ڪولاٻا ۾
شيوڪ اسٽور دواران لڪن جو واپار ڪري، پر ننڍپڻ
جا ڪٽيل هاراپل "لڪ" هو ناحق ٿو پلجي!!!

اسانجون مشغوليون ۽ مندائتيون هيون: رت بسنت
۾ لغڙ چاڙهبا هئا. پهرين ته ڪشادي اسپتال واري رستي
تي آرنپ ٿيندو هو، پر جئن دل ٻڏبي ويندي هئي،

وڏن ايڏو مان هو، جيڏو فوجي پلٽڻ کي جهنڊي لاءِ رهي
ٿو. تنهن کانسواءِ ڏور ۾ جيتري گهٽ دشمن کي ملي
اوتري بهتر؛ ڇو ته اُن مان دشمن کي ڪم آيل بارود
جي جزن جي ڪل پئجي ويندي. اهو نيڪ نه هو؛
دشمن جيترو اسانجي ڳجهن کان محروم رهي اوترو بهتر.
سڄ لٿو، ڇتاپيٽي ختم؛ ڇوڪرن جا گلر گلر پنهنجي وٿاڻ
ورن، ۽ وري ايندڙ آرتوار جا پهه پچائڻ ۾ محو ٿي وڃن.
انهن ڇتاپيٽين ۾ ڪهڙو نه لطف هو!! ائين پيو ڀاسجي
ڄڻ هاڻ جيوت مان مزو نڪري ويو آهي!!!

انهيءَ زماني ۾ ٻي ماجرا هوندي هئي پاڪيٽن راند
ڪرڻ جي. اَڪر ٻُوريءَ داوَ لاءِ جيتوڻيڪ پئسا، پايون،
ڏوڏا، وغيره ڪم اَچي ٿي سگهيا، پر هر ڪنهن کي
خرچي ملندي هئي ٿوري، سو سيڪو پئسي جي راند
کان اَلبت ڪؤ ڪائيندو هو. باقي سگريٽن جا پاڪيٽ
هوندا هئا مفت جا، ليبا هئا الله جي پٽ مان، سو انهن
سان راند ڪرڻ لاءِ هرڪو خواهان هو. پر ٻه پاڪيٽ
هرهنڌ ۽ هر وقت نه حاضر ڪين هوندا هئا، جو ڪٺي
وٺجن! سگريٽن جو واهپو پان وارن وٽ ڳيچ ٿئي ٿو.
تنهنڪري پائيچند سان دوستي ڳنڍڻ ضروري هئي.
اَڪثر ڪري پاڪيٽن جي لالچ تي پان جي هير ٿي
ويئي. تنهن کانسواءِ، پاڪيٽ سنيمائن ۾ ۽ انهن جي
نزديڪ ايراضين ۾ جام هوندا هئا. پر اهي تڏهن حاصل
ڪري سگهبا هئا، جڏهن سوير اُسر جو، رستن جي

أنجي مخفي رهڻ جي اهڙي ڪوشش ونبي هئي، جيتري اڄ روس ٿـو وٺي ائٽم بم جي ٺاهڻ ۾! جنگ جي ميدان تي هرڪو پنهنجي جاءِ وڃي وٺندو هو. ڪو ڏاڍي جي ويڙهي جي چارج ۾، ڪو ٻل ڏيڻ لاءِ، ڪي آڀارڻ لاءِ، ته ڪي وري ڪاٽا تيل لغڙن جهٽڻ لاءِ؛ باقي ٻاڙي جو لغڙ- باز، همت ۾ لغڙ جي تند جهليو، مجاز ۽ فلڪ سان دشمن کي نهوڙڻ لاءِ هميشه تيار هوندو هو. بس لغڙ ڏرتي ڇڏي ته هرڪنهن جو ڏيان آسمان ۾ وڃي کپندو هو. لغڙ- باز آسماني بازن جيان پيا نظر ڦيرائيندا هئا ته اڄ ڪنهن کي لقمو بڻائجي. لغڙ- بـاز، گراهڪ ڏيان ۾ آڻي، هڪ ٻئي سان ياراڻي ڳنڍڻ لاءِ پنهنجا لغڙ هڪ ٻئي جـي ويجهو آڻيندا هئا، ۽ موقعي ملندي، پيچ وجهندا هئا. پيچ پيو، پوءِ ڏسو جوانن جي لڙائي! هيٺيون ڍر تي، مٿيون کپڻ تي. پـلا هـرڪنهن کي پنهنجي مانجهي تـي فخر، سو وجهه ملندئي هڪ وار سان دشمن کي ليٿائڻ جي ڪوشش ڪبي هئي. اڳلو اٿين ٻي مانو دسجڻ کان پچڻ جي ڪوشش ڪندو هو؛ پر جنهن مهل ائٽم بم تو اچي ڪڙڪي، تنهن ويل پچڻ جي وات بند ٿيو وڃي! هڪ ڇڇيءَ سان لغڙ ڪاٽـا!! بس، پوءِ پيچ پچان شروع- هرڪو ڪاٽا تيل لغڙ ۽ ڏور جهٽڻ جي ڏاجهه ۾. لغڙ اڏائيندڙ ۽ سندن ساٿي هميشه اها ڪوشش ڪندا هئا ته جيڪڏهن سندن لغڙ ڪاٽا ٻه ڪري ٿئي، ته اهو دشمن جي ور نه چڙهي. لغڙ جو

سنڌس راضپي سان ٿيندي هُئي ۽ عاقبت ۾ سنڌس اعلان سان ٿيندي هُئي. پر پاڙي ۾ ٻڌي واھ جي هوندي هُئي. ٻرسات جي مند ۾ ٻادامن ۽ زيتونن همت ڪرڻ، ۽ گرميءَ ۾ گدامڙي ۽ انبڙين جهڻڻ، توڙي هوليءَ ۽ ٻين شغلن ۾ پيا جوکائتين جان-فشانين ۾ اسان ۾ اهو ايڪو هو، جو جيڪر اسان ۾ هيئنر موجود هجي ته هوند هيئن چڙ چڙ گاڙا ٿي ڪين پيا پڙڪون ها.

اها آزاد-جيون جا گذري چڪي، تنهن لاءِ دل هر وقت تڙقي ٿي. جيتوڻيڪ هاڻ اسانجي دنيا وڌيڪ ڪشادي ٿي آهي ۽ اسانجي جاڻ پڻ وڌي آهي، ته ٻه هن دنيا ۾ اها خوشي ڪانهي، اها موج مستي ڪانهي— دنيا جي زنجيرن ۾ جڙ غلام ٿيڄي چڪا آهيون ۽ ٻهري جي پکي موافق چاهيون ٿا ته انهيءَ آزاد ٻالپڻ جي باغ جو هڪ دفعو، خيال ۾ ٿي، ڪري سير ڪريون، ته من دل ڪجهه ٻهلي.

صفائيءَ کان اڳ، اُتي حاضر ٿي وڃي. انهيءَ ڪري ٻاڙي جا سڀ ڇوڪر سويل صبح جو نڪرندا هئاسين پاڪيٽ ميڙڻ. پوءِ ڪٿان جا ڪٿي نڪري ويندا هئاسين، ۽ پريون خالي پاڪيٽن جون ڍوئي ايندا هئاسين — ڪي پيلا، ڪي ڳاڙها، ڪي نيرا، مٿن ڀانت ڀانت جا چٽ ۽ تصويرون چٽيل هونديون هيون. ڪي پاڪيٽ عام جام قسم جا هوندا هئا ۽ ڪي وري خاص نموني جا ۽ ڇڊا. ڪو ڇوڪر ڪو نئون نمونو لهي ايندو هو ته ٻاڙي جي پنچائت مڙندي هئي، ۽ صراف ڪٿ ڪندا هئا ته هن نئين لعل جو ڪيترو ملهه رکجي. گهڻو ڪري راند ٻنپهرن کانپوءِ کپي هئي. لڪ هارائبا هئا، لڪ کٽبا هئا ۽ ڪوٽ پوڻ کان اڳ ٻيا لڪ آڻي ليڙائبا هئا. انهن پاڪيٽن گڏ ڪرڻ ۾ جيڪا اورچائي ۽ جفاڪشي ڪبي هئي، سا هاڻي پنهنجي ڪرت ۾ هوند ڪجي ته ڪنهن جي ڪاڻ سهڻ جي ضرورت ئي نه پوي!! پاڪيٽن کانسواءِ ماچيس جا نمونا ميڙڻ جو به، انهن ڏينهن خاص شوق هوندو هو. گولين راند ۽ ڦٽ بال به چڱي واهپي ۾ هئا.

پر ننڍي هوندي جي دنيا ۾ بنا صلح سانت هوندو هو، ائين سمجهڻ به غلطي چئبي. جهڳڙي بنا جڳ دنيا جو جيئڻ ناممڪن آهي. جهڳڙي لاءِ نه فقط داداگيرن جي گهرج رهي ٿي، پر جبرن منصفن جي پڻ. اسانجي ٻاڙي جو داداگير هو پوڄو — قد بت جو جانٺو ۽ مضبوط ۽ ڪانئس هرڪو ڀو ٿهندو هو. جهڳڙي جي شروعات به

ڪري اُن جو فڪر نہ هو. منهنجا مائٽ رڳو نہ سڪول
بدران ڪري وِديا-گهر جي ڳالهہ ڪن ها، تہ منهنجي
ڪچڙي دماغ ۾ اِها ڳالهہ ڪي قدر ضرور وهي ها تہ
آخر ڪنهن گهر ۾ ٻي وڃي رهيو هوس، پوءِ پرائي کي
پنهنجو ڪرڻ نہ هو منهنجي وس ۾؛ ۽ آءٌ اوڏانهن وڃڻ
کان اَصل ڪين ڪيٻايان ها. پر هن سڪول جي
ٺاٺ ٻچر منهنجو هنياءُ ڪاٺي ڇڏيو. اَلائي مائٽن ڪهڙي
اوڙاهہ ۾ ٿي اُڇليم! سو جڏهن سڪول وڃڻ جو مهورت
مقرر ٿيو تہ مون پڻ اندر ۾ هڪ ئي فيصلو ڪري ڇڏيو-
مائٽ ڀل ماري وجهنم، پر آءٌ سڪول پٺيءَ نہ ويندس.
مائٽن کي سڃاڻندو هوس، تن جي مار ۾ راضي هوس؛
پر هوءُ ماستر، جنهن جو مونسان ڪو بہ واسطو ڪين هو،
سو سڪول ۾ ڪهڙو ويل وهائيندو يا قهر ڪندو، تنهن
جي ڀپ مونکي بنهہ بي حال ڪري وڌو!! انهيءَ ڏينهن
آءٌ اَڌول رهيس. سڀ اَچرج ۾ پئجي ويا. آءٌ سنو ٻار،
سندن نظر ۾ ڪري پيس. ڏاڍو ريهائون ريبيائون؛ پر
آءٌ ٽول مال وني بہ، نابري واري ويٺس. نيٺ ٻابا اَچي
ٽنو؛ خفي ٿي، گهلي آٽي ٻهار پائيم گهر جي ٻاهرئين در
وٽ، ۽ آخر طور چيائين: ”سڪول هلين ٿو، يا ڏيانءِ
ڌڪو، تہ ڏاڪڻ تان گهماٽيون کائيندو وڃي هيٺ ڪرين.“
مونکي بہ ڪنيو ڪٿيءَ، جو بنا جواب بيٺو رهيس.
بس، هاڻ حد ٿي چڪي. ٿوري ٿيلهي اَچڻ تي گول
ڦيرا پائيندو، اَچي هيٺ پيس. ايذاءُ ڇگو آيو، پر هڏ گڏ

٢- آءٌ وڃان سڪول

هونءَ تہ دنيا هڪ ڪشادو ودِيا-گهر آهي، جنهن مان جيڪي ڪير چاهي سو بنا ڪنهن فيءَ ڏيڻ جي پرائي سگهي ٿو، پوءِ هوءَ ٻڍو هجي چاهي ٻار. جهان ۾ ايترو تہ ڪجهہ سکڻ لائق آهي، جو اُنجي پيٽي ئي ڪانهي؛ سمجهندي پل تہ چونہ ساري ڄمار ڳري وڃي. انهيءَ ڪارڻ ئي تہ چوٽي آهي: ”ڄان جيئين تان سک.“ پر انهيءَ دنيا جي منجهيل سٽ کي سلجهائڻ خاطر شروعاتي مڪتبي تعليم يا ودِيا حاصل ڪرڻ ضروري آهي. انهيءَ سبب ئي جيئن ٻار وهيا ٽڙو ٿئي ٿو تہ مائٽ کيس سڪول موڪلڻ جي آترويلا ۾ رهن ٿا. ننڍين ٻار کي سڪول ۾ وهارڻ جـي نوبت اچڻ تـي، اَڪثر ريت، مونـکي سڪول وڃڻ وقت پنهنجا ڪيترا اَچيو ياد پون.

لاڏلو ٿي نپنس، جو ڏاڏي پوٽو پهريون مان هوس. جڏهن سڪُول وڃڻ جو ذڪر نڪرندو هو تہ آءٌ وڃي اَمر جي گود ۾ لڪندو هوس. پلا سڪول ڪهڙي بلا هو، تنهن کان ڪو واقف ڪرڻ جي ڪوشش ئي ڪين پيو ڪري؛ فقط روز بروز سر گرم زور هـو مـونـکي سڪول موڪلڻ تي! گهر کان سواءِ ٻي جاءِ کان مـان بلڪل اَڻ واقف هوس — پوءِ اهو منهنجو گهر هجي يا منهنجي مائٽ جو گهر، پاسي وارو نائڪ-گهر هجي يا رستي جي ڪنڊ وارو يتيم-گهر، پر گهر تہ هو نہ، تنهن

سندن قد ٻٽ هو، ڇا سندن حشمت!! برابر ٻاڙهڻ جو
اُصول "ماستر جي مار، ٻار جي سنوار" هو، جنهن
ڪري ڇماڻون ۽ ڇهه وقتي سهڻا پيا؛ پر اِها ديوناگري
هندي، جا فقط ٽئين درجي ۾ پيٽ پيئي، سا اَڃا سوڌو
ڪين وسري آهي. هيءَ جو هاڻي هل هنگامو مچيو ويو
آهي ته هندي راشٽر ڀاشا دواران ٿرت هر طبقي ۾
پڙهائيءَ جو ڪم چالو ٿيندو، تنهن مون ۾ ته ڪا ٻه ڦقڙي
نه وڌي آهي، ڇو ته اَڳيان سبق اَڃا ياد اٿم. پر ٻيلي
جي ماستر مار ڏيندا هئا ته پائيندا ٻه اٽروني هئا.
"ڏنيڄي ڏائڻ وانگر، ٻانهجي هوتن جيان،" وارو قصو
لڳو پيو هوندو هو. هوءَ ٽئنمل ۽ مولچند، اَجگر جيڏا
هيڊ ماستر، فقط اوڙي اَڇڻ جو ٻهه ڪندا هئا ته ساهه
مٿ ۾ اَچي ويندو هو؛ پر وري جنهن ويل ٻرسن ٿي
ڳراهٽڙي پائيندا ۽ شاباس ڏيندا هئا، ته ٻود ۾ ٻرجي
وڃبو هو. پر هوءَ جو سپروائيزر صاحب هوندو هو-
سرڳواسي ڀلاجراءِ واسواڻي- سو ته حيلي ٻهاني پيو ياد
ايندو آهي. سنهڙو سنتوشي، سادگيءَ جو پتلو، سندس
ٽڪنڊي منهن ۽ سڌي جسم مان سچائي ۽ پيار هميشه
پيو ڇلڪندو هو. سندس ڇنڇر وارا ڀاشڻ هاڻ ٻه دل
تي ڪڏهن ڪڏهن ٿري ايندا آهن. مهاتما گانڌيءَ جي
جنم- ڏينهن تي ڪين اسانکي هوءَ ٽول جا پڙا ڏيندو هو،
جن تي اَهڙو نه هري وياسين، جو اَنگريزي سڪول مان
انهيءَ ڏينهن ڦٽي ٻه، سال ٻه پيو ٻه وارو ڪيوسين؛ پر

پڙهڻ، ۽ اميءَ جي وچ ۾ پوڻ ڪري، بابي کي ڪجهه ترس پيو. انهيءَ ڏينهن نه ٻلا ٽري ويئي. پر پوءِ سوچڻ سان انهيءَ فيصلي تي پهتس ته جي وڌيڪ گس گسان ڪبي، ته خير نه رهندو. انهيءَ ڪري ٻئي ڏينهن ٽپ ۾ ٻڌل، ٻيءَ سان گڏجي سڪول ويس. اُن کان پوءِ جيڪي ٿي گذريو آهي تنهن لاءِ ڏاڍيءَ جا شڪرانا ٿو مڃان، جو اها سمت ڏنائيم جو سڪول وڃڻ ٻاسيم، نه ته ته ڪاٻاڙيل نينگرن جيان اڄ به پيو ٻي فائدو شهر جون گهٽيون ڪڇان ها، ۽ هر ڪنهن جي ڦٽ لعنت جهليان ها، هوند مانيءَ ٽڪو به نصيب نه ٿئيم ها. نه رڳو ايترو، پر سڪول ۾ جيڪا موج لڳي پيئي هئي، سا اڄ به پيئي چڪي نه وري ننڍي کان پڙهڻ شروع ڪري، ته دوباره چش اچيئي.

مان پڙهندو هوس برنس روڊ ڪراچيءَ جي ٽيرٿداس چانڊومل سڪول ۾. ڪلاس ڪشادا، ۽ ايوان ايڏا جو ڏسي دل پيئي خوش ٿئي. سڪول جي حاطي ۾ گهڙڻ سان ٻنهي پاسي خوشبودار گلن جا ٻارا، سهڻن وڻن جي چوڪنڊن ۾ بيٺل، ڪلي ڪيڪاريندا هئا. اسين ٻارڙا رنگ برنگي گلن ۽ ميون تي ٻنهه موهت ٿي ويندا هئاسين، ۽ وجهه ملندي گل ۽ ميوا پٽي، اندر جي ترپتي پوري ڪندا هئاسين. سڪول جا ماستر وري ڪهڙا! ڀتنمل، چندنمل ۽ سانورو نينگڙو مورندمل، بلندراءِ ۽ مولچند هيترن سالن گذرڻ به ڪين ٿا وسرن! ڇا

ويا آهن- پنن جا گل ڦل ناهڻ ۾ ٿي مغز ٿو وڃي؛ باقي
فرصت رهي ٿي کهڙي ٿي، جنهن ۾ جسم جو اونو
رکجي!! اسانجي ڏينهن ۾ خرچي بہ ٿوري هوندي هئي.
هينئر ٻار کي آنو ڏي، تہ هڪدم موٽو ڏيئي، منهن
ڪٽي ورائيندو؛ پر اسانکي ٽڪو ملندو هو، تہ گد گد
ٿيندا هئاسين، ۽ جي آنو نصيب ٿيندو هو، تہ ڪڳيون
هٽندا هئاسين- ڄڻ قارون جو خزانو هٿ چڙهيو هوسين!!
تن ڏينهن ۾ سستايون بہ هيون، ۽ دل بہ هر ڪنهن شيءِ
تي ڪين سرڪندي هئي. پئسي، چُوريءَ جو لڏون، ۽
پئسي جي دال يا گبهت وَٺي، ڏوٽي مزو ماڻيو هو.
هينئر تہ اڳهن جو رڻ ٻري ويو آهي؛ ٻيو ٻارن جو ٻ-
من وڌي ويو آهي. پڙهندا سنڌي سڪول ۾، سڌون
ڪندا مئٽرڪ وارن شاگردن جي شوقن وٺڻ جون!!
وري ڪيتائي آهڙا، جو جيسين گهربل شيءِ نہ ڏين، تيسين
منجهن منهن تي چڙهيو پيو هوندو؛ بلڪ سرچندائي ڪين.
اسين بہ وقت تي رسندا هئاسين، پر سمجهائڻ يا چٽ
ڪرڻ تي، مڃي ويندا هئاسين. اسانجي وقت ۾ رواج
هو ماسترن کي ڪئلينڊر ڏيئي، راضي ڪرڻ جو. ناتال
واري وقت ۾ گهر ۾ ڪئلينڊرن لاءِ نس پس ٻاڪر ڪٽو
مچي ويندو هو. ويچارا مائٽ هتان هتان هٿي ڪئلينڊر
هٿ ڪري ايندا هئا- پوءِ لڳندي هئي ٻارن ۾ چڪري
تہ "سٺي ۾ سٺو ڪئلينڊر مان ماستر کي ڏيان!" ماستر بہ
ملهيل ڪئلينڊر موجب شاگردن کي گهرندا هئا!! خبر

ڦلاڄراءِ ٻيا سائين اهڙا ته ٻاجهارا هوندا هئا، جو خبر به هوندي هئين ته اسين سڪول جا امتحان پاس ڪري ويا هئاسين، ته به اسان کي نراس نه ڪندا هئا. پوءِ ته ايڏا وڏا ٿي وياسين، جو ائين ٽول وٺڻ تي لڄ اچڻ لڳي، جنهن ڪري وڃڻ ڇڏي ڏنوسين.

سنڌي سڪول ۾ هڪڙو پاڙهڻ تي زور، ٻيو راندين تي زور هوندو هو. پر پهرين پڙهڻ ۾ واهه جو مزو ايندو هو! سبق ڪهڙا نه سکياڏائڪ ۽ سولا، جو اسان جو ڪچڙو دماغ به پوري ويندو هو ته جيڪي منجهن ڄاڻايل هو، سو سراسري سچ هو. هينئر وانگر نه، سبق ڏکيا ۽ فقط ڌاڙو، وٺي حقيقتون ٺوسيندا!! وديارٿين جو وقت گهڻو جو اهڙا سبق سمجهي سگهن!!! هڪڙا اکر ڦوڙائت، ٻيون ڳالهيون ڳائي پڳيون؛ ويچارا ٻار طوطي وانگر سڀ برزبان ڪيو امتحان پيا پاس ڪن، باقي سندن دماغ پورائي پوراءِ. سڪول جو ڪاٽر هوندو هو ڪشادو، سو مقرر وقت، پيا موڪل ملندي، لڳي ويندا هئاسين راندين ۾: ونجهه وٽيءَ، منڊڪ منڊ، لڪ چپ، ٽوڙي ٻٽ بال ته هميشه ئي پيا کيڏبا هئا. ٻڪ ٻوڙ ۽ هر قسم جي ورزش تي اختياريءَ وارن جو خاص ڌيان هوندو هو. ماستر صاحبن جو پڻ انهيءَ ئي اصول ۾ اعتقاد ٿي ڏٺو ته "سالم جسم ۾ ئي سالم دماغ گهر ڪري سگهندو." پر هاڻي ته قصو ئي اور ٿي ويو آهي. بدن جي پالڻ پوشڻ تي اڄڪالهه ڌيان ڏئي ڪير ٿو!! ٻيائي ڪم وڏي

ڏندن سان ڇڙجن!! واه جو سائين هو. هيئر نه انهن ڳالهين تي خير تو ڏيان ڏيڻ ۾ اچي!!!

انگريزي ٽئين درجي ۾ مان اچي سرڪاري سڪول ۾ داخل ٿيس. اين-جي-هاء سڪول ۾ پڙهڻ کان پوءِ زور هو صحت ۽ صفائيءَ تي. پر انهن مڙني ڳالهين کان وڌيڪ ڌيان ڏنو ويندو هو انتظام تي. سڪول شروع ٿيڻ تي ڪلاس جا سڀ شاگرد قطار ۾ ٿي بيهندا هئا. قطار اهڙي سڌي، جو فوجي سپاهي اسانجو سلام وراڻيندو ڏسي هوند رشڪ ڪائين! ڪنهن جي ڇا مجال جو قطار ۾ نه اچي بيهي، يا قطار جي سڌائيءَ ۾ وگهن وجهي؛ سڌو چاليهه منٽ ديرسان ڇوٽيءَ جي سزا جو حڪم نڪري ويندو هو. ريلوائي ماجسٽر کي به ڏوهيءَ ڪي ڪنهن خصيص معمولي غلطيءَ يا خطا خاطر سزا ڏيڻ ۾ ڪجهه ويرم لڳي ٿي؛ هت نه ملٽري حڪم لڳا پيا هئا. نه رڳو قطار ۾ سڌو بيهڻو هو، پر ڪلاس ۾ پهچڻ تائين انتظام قائم رکڻو هو. کهڙو به ٽسينگ قاعدي جي ڀڃڪڙي ڪري نٿي سگهيو. ڪاليج جي پرنسيپال جي پٽ موتيءَ فقط سائنس هال ۾ ويندي قطار ۾ ڳالهايو هو نه ماستر روچيرام هڪدم سندس ٽڪ مان ور لاهڻ ۾ ويرم ڪانه وڌي. ساڳيءَ ريت مئٽرڪ جي هڪ ڪلاس جي مانيٽر وڏ ماٺهپائيءَ وچان توري ٿي ٽڻ مڻ ڪئي نه سڌو هيڊ ماستر وٽ اماڻيو ويو. پهرين نه ڳرائي رکي هليو، پر جنهن ويل صاحب جي دروازي

ناهي ته هو هيڏا ڪئلينڊر ڪيڏانهن ڪندا هئا، پر هر سال اهو لقاءُ ڏسي دل ۾ پيو چئبو هو ته وڏي هوندي هوند ماستر ٿجي! پيو نه ته ڪئلينڊر ته سال بسال پيا ملندا نه!!

سنڌي چوٿون پاس ڪري آياسين هاءِ اسڪول ۾. سرڪاري اسڪول ۾ ته جاءِ ڪانه ملي، جو داخلا لاءِ درخواست دير سان ڪئيسين. تنهن ڪري ماڊل هاءِ اسڪول ۾ وڃي ويٺس. اتي هيڊ ماستر هوندو هو ماستر گلاٻراءِ. ڏاڍو ڪرڙو ۽ سخت هوندو هو. هو قاعدي جو ڪوڏيو هو ۽ شاگردن جي لکڻ تي خاص ڌيان ڏيندو هو. وديارٿين ۾ صحت ۽ صفائيءَ لاءِ چاهه پيدا ڪرڻ خاطر هن خاص انعام آڇيا. هر مهيني هر ڪلاس جي پهرين نمبر اچي اجري، هميشه حاضر ۽ وقت تي ايندڙ شاگرد کي هو خرچي ڏيندو هو. گلاٻراءِ ماستر خاص ڌيان ڏيندو هو ننهن جي صفائيءَ تي. انهيءَ لاءِ هو پاڻ خود شاگردن جا ننهن جاچيندو هو ته وڏا ته ڪين ٿي ويا آهن، منجهن مٽي ته ڪين ڀرجي ويئي آهي؛ شاگرد ڪوئن وانگيان ننهن کي ڏندن سان ڪترين ته ڪين ٿا!! هن جي "اندر ٻڙ ٻڙ ڪي، ٻاهر چڪي مڪي" سان ٻٽيءَ ڪين پوندي هئي. چوندو هو ته سلڪ جي قميص ۽ سرهاڻ واري تيل جو سُود ڇا، جي وار پيا ڇيڳرا رلن ۽ ننهن ۾ مٽيءَ جا مڻ ستيا پيا هجن، جي پيا

اَسانجي ڏينهن ۾ سڪول ۾ ڪيل تماشو ڇڏو ٿيندو
هو. هر پنجين سال هڪ ٻيو اهڙو شغل ڏسبو هو.
اِئين ناهي ته انهيءَ وقت ماڻهن کي اهڙين ڳالهين جو
شوق ڪونه هو، يا شاگردن ۾ سوجهرو نه هو، يا
سيکاريندڙن جي ڪا ڪمي هئي، پر انهيءَ ڪارڻ ته
هر ڳالهه ويل ۽ وهيءَ اَنوسار ٿيڻ گهرجي. سڪول ۾
پڙهڻ ۽ ڪڙهڻ وڌيڪ ڌيان لهڻو، ناچ ۽ نظري جي
خاص تڪڙي ضرورت ڪانه هئي. هينئر ته قصو ٻئه
بدلجي ويو آهي - جو سڪول ڪيل تماشي تي خاص
ڌيان ڏنو ڏئي سو ٻسو ۽ ڪهنو (جهونو) ڪري ليکيو
ٿو وڃي، ۽ جيڪڏهن سڪول ڏيکاءَ ۽ شغل ڀنيان ٿا
ڀوڙن، ته وديارٿين جو ڌيان پڙهڻ تان اٿليو وڃي،
نتيجو ڪهڙو ٿو ٿئي سو ته ڪنهن کان ڳجهو ڪونهي.
منهنجي ڏينهن ۾ هڪ دفعو جلسو ٿيو، جڏهن مان پنجين
درجي ۾ هوس. سڪول جي ڪشادي ڪمپائونڊ (حاطي)
۾ ماندو اَڏيو ويو. ڪراچيءَ جا مڙيئي معزز ماڻهو، ۽
شاگردن جا مائٽ خاص طور نيندا ويا هئا. چڱي خلق
اچي مڙي. ڪراچيءَ جو وڏو جج وقت جو سياڻي هو.
سارو جشن اَهڙي شانتي-پريل وايومنڊل ۾ ٿي گذريو
جو دل پئي ٻهار ٿي. پروگرام چڱو وڏو هو-
انگريزي ناٽڪ، سنڌي، گجراتي ۽ مرهٽي ڇهڇنا، ۽
ٻيو به گهڻو ڪجهه ڪيو ويو، پر ڪنهن به هڙٻلو ڪين
مچايو، نڪي ڪنهن قسم جو وگهن وڌو.

وٽ پهتو، ته مڙس ٽڏو ٿي ويو. پڳهر نينديون ڪري وهڻ لڳس ۽ لاچار معافي وٺي جند ڇڏايائين! اسان جو هيڊ ماستر هوندو هو سيٺ ليلارام ڀوڄواڻي. قد جو سو ڇوٽو هو، پر جنهن ويل نيٺ جو سنهو اکڻ ڪٽي ورانڊن مان لنگهندو هو، ته ڏرن ڏڪي ويندي هئي. شل ته ڪو ڪاغذ يا ٻي ڪا شيءِ پٽ تي پيل اک تي چڙهيس، پوءِ خير نه هو. سڪول انهيءَ ڪارڻ صفائيءَ سبب پيو ڀهڪندو هو، جنهن ڪري پڙهڻ تي پنهنجو پاڻ دل پيئي اڇهندي هئي. سرڪاري سڪول ۾ راندين جو شوق ڏاڍو هوندو هو. ڪرڪيٽ، فوٽ بال ۽ هاڪي هميشه پيئي کيڏبي هئي. راندين ۾ اُستاد وڏائڻ خاطر چٽاڀيٽيون ڪيون وينديون هيون ۽ خود ماستر پڻ ان ۾ چڱو خاصو ڀرو وٺندا هئا. ماستر چنديرام ٻڌواڻي، ڏرمداس واڌواڻي، روچيرام سڌاڻي ۽ ٻروچا ته راندين جا خاص ڪوڏيا هئا؛ تن ۾ ٻروچا ماستر ته راندين تي ٻڌه فدا هو- ڇوڪرن کي سنئيءَ راند لاءِ ايترا ته اِنعام ڏيندو هو، جو سندس پڳهار جو چڱو حصو ته اُئين گهلجي ويندو هو!!

اِنهيءَ ڪانسواءِ وقت بوقت شاگردن جي صحت جي چڪاس ڪئي ويندي هئي ۽ مائٽن کي حالتن کان واقف ڪيو ويندو هو. "جيءُ خوش، جهان خوش، اِئين چون ٿا" جي اصول ۾ اَختياريءَ وارن جو ويساه هوندو هو، جنهن ڪري هوُ ود يارٿين جي صحت جي ايتري اون رکندا هئا.

٣- مان ٿيس مانيٽر

سڪول واريءَ ٽهيءَ ۾ سڀاويڪ طرح دل ٿيندي
آهي ته مان جيڪر ماستر، يا ٻيو نه ته مانيٽر ته ضرور ٿيان.
۽ پڙهندي ته ڪوبه پاڙهيندڙ ٿي نٿو سگهي، تنهنڪري
دل جي اُڏام مانيٽر جي عهدي تائين محدود ٿي رهي.
مان جڏهن سڪول وڃڻ سکيس تڏهن الائجي ڇو مونکي
مانيٽر ٿيڻ جي هرڪ هلاڪ ٿي ڪين ڪيو. مان هوندو
هوس مانيٽو نينگر؛ قد جو ڇوٽو، سرير جو سنهو،
طبيعت جو البت لڄڻو؛ ڪلاس ۾ به هڪ گونگي ڪنڊ
وٺي وڃي وهندو هوس. ڳالهائڻ ۽ دوستيءَ جو رستو
به خاص ڪنهن سان ڪين هوندو هوم، نه ڪنهن جي
هٿينءَ ۾ نه ڪنهن جي ڪٿينءَ ۾. اِنهيءَ ڪري ئي
مانيٽر ٿيڻ جي چاهنا مون ۾ اصل اُٿڻ ڪانه ٿي. دماغ
جو چست بيشڪ هوس، جو ڪهڙو به اوکو حساب ملندو
هوم ته جهٽ ڪري ويندو هوس؛ ڪابه ڳالهه ٿيندي
هئي ته جهٽ تاڙي ويندو هوس ته اڳلو ڪٿان ٿو اچي؛
پر چالاڪي خير ڪا هيم، جو دماغي چستيءَ جو پورو
فائدو وٺي سگهان! ٻين جو ايڏو ڊپ ۽ ڏر ٿيندو هوم
جو ڪلاس ۾ ڪو ڌاريو ماڻهو اچي ڪو سوال پڇندو هو
ته مٺيون منجهي ويندو هيم!! ماستر اِنهيءَ تي حيران
ٿيندا هئا ته آخر مونسان هيءَ ڪهڙي ويڌن هئي!!!
هونءَ هر ڳالهه ۾ پهريون نمبر اُتر ڏيندڙ، ٻاهرين جي

هاڻ تہ حالتون اُوَر ٿي ويون آهن. گوڙ گهمسان ڪانسواءِ تماشي جو مزو ڪهڙو!!

اَڄ ڪالهہ فهميدگي ۽ فضيلت کي ڪير ٿو پڇي!!! اَسانجي پڙهائيءَ ۽ چالو زماني جي سکيا ۾ زمين آسمان جو فيرو اَچي چڪو آهي. اَڳي اِنعام آڇيا هئا پڙهڻ، راند روند، ساڃهہ ۽ سلڇڻائيءَ لاءِ؛ هاڻ اِنعام آڇجن ٿا نٽ ۽ ناٽڪي هوشياريءَ خاطر! اَڳي زور هو اِخلاق تي، هاڻ زور آهي ٻاهرئين ٺٺ ۽ ٺاهہ تي!!

هر زماني کي پنهنجي رونق آهي. اَسان جيڪي ماڻهو سو اَسانجي وڏن جي وقت کان علحدو هو، ۽ هاڻوڪي طرز کان چڱو نيارو — پر سڪولي جيون جو مزو ٻئي هنڌ ملڻ مشڪل آهي.

بي حيائي اسانجي دماغ جي دائري کان ٻاهر هئي، تنهنڪري اوڏي مهل نه مات ڪري ويهي رهيس، پر جيئن ئي ڪلاس پورو ٿيو ته وڃي ماستر صاحب کي حقيقت کان پيرائتي رپٽ واقف ڪيم ۽ سوين سان ٿيندڙ نسوري ناحق خلاف دليلبازي ڪيم. پهرين ته ماستر مڃي ئي نه پيو، پوءِ آخر انهيءَ ڳاله تي آياسين ته جيڪي ڪم هن ڏنين ماستر ٿي سيکاريا، سي پاڙهڻ لاءِ مقرر وقت تي آءٌ مانيٽر، باقي ٻين وقتن تي سڀيو مانيٽر. ماستر صاحب کي به ناراض نٿي ڪرڻ چاهيم، آيو رزق موٽائڻ تي به دل ڪانه ٿي ٿيم، نڪي کي سوين سان انرت ڪري سنگت ڦٽائڻ جي مرضي هيم؛ تنهنڪري مانيٽريءَ بنسبت ماستر صاحب جو ڳاله سويڪار ڪيم. هاڻي مان ٿيس مانيٽر.

بس هڪ دفعو مانيٽر بڻيس ته پوءِ اهو عهدو منهنجي هٿن کان ڇڏائجي ڇو ٿو سگهي! چوٿين درجي ۾ اڌ مانيٽر هوس، پنجين ۾ اچڻ سان حاڪم حقدار بڻيس، پوءِ ڇا ڪنهنجي مجال جو مونڏي اک کڻي نهاري سگهي!! مون جيڪا بادشاهي ماڻي سا ڪنهن ڇڏي کي نصيب ٿيندي. ڇا منهنجي فلڪ ۽ شان هو! ڇا مان، ڇا طومان!! ڪلاس ۾، ماستر جي غيرحاضريءَ ۾، منهنجي اِيامڪاريءَ ۾ پڙڪو ڪڍڻ جي ڪنهن کي به جرئت نه ٿيندي هئي. شاگردن تي ايڏو ته منهنجو رعب هو! ڪنهن ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي سهين، پوءِ اهڙي گستاخي

منهن تي ڇو لاجواب ٿي ٿي ويو! پر ڪنهن ٻه منهنجي
اِنهيءَ نقص سڌارڻ جي ڪوشش ڪا نه ڪئي، جنهنڪري
آءٌ اهڙي جو اهڙو رهجي ويس، تان جو اچي ڪراچيءَ
جي سرڪاري اين-جي- هاءِ سڪول ۾ چوٿين درجي
۾ پهتس.

اِتي پاڳ پرايو. منهنجو ڪلاس ماستر چندو رام ٻڌراڻي،
جو ڪجھ وقت بمبئيءَ جو ايجوڪيشنل انسپيڪٽر ٿي
رهيو ۽ تازو بمبئي ماسترن جي ڪاليج جي پرنسپال
جي عهدي تان پينشن تي ويو، سو ولائت وڏي ڊگري
حاصل ڪرڻ لاءِ اُسهيو ۽ سندس جاءِ تي هڪ مسلمان
ماستر، مسٽر سيراءِ مقرر ٿي آيو. انهن ڏينهن ۾ اسانجي ڪلاس
جو مانيٽر هو سوڀو. قد جو قداور، بدن جو پريل، سوڀو
چڱيءَ هستيءَ وارو نينگر هو. الائجي ڇو نئين ماستر جي
گهٽ ۾ اچي وينو ته مان ڪلاس جو مانيٽر ٿيان. هڪ
ڏينهن اوچتو مون ڏانهن آڱر جو اشارو ڪيائين ۽ آءٌ
هڪدم اُٿي بيٺس. چيائين، ”اڄ ڪانوني ڪلاس جو
تون مانيٽر آهين.“ مان ته ٻنهي وائڙو ٿي ويس. سوڀو منهنجو
دوست هو؛ هوُ پهرئين درجي ڪان ونهي مانيٽر ٿي رهيو
هو. منجهس مڙيئي خوبيون هيون، ڪابه خامي نظر ڪانه
ٿي آئي؛ هنڪي هيٺ لهي مڪا بو ٿڏائي مان مانيٽر ٿيان،
اهڙي آڇ قبولڻ لاءِ آءٌ هرگز تيار نه هوس. پر ”سائينءَ“
کي منهن تي جواب ڏئي ڪير، ماستر سان منهن سامهون
پوڻ جو اسانجي ڏينهن ۾ رواج اصل ڪين هو. اهڙي

هُو ٻڌي چوٿو! ڪلاس ۾ قاعدگي نه ڪنهن به حالت
۾ قائم رکڻي آهي؛ تنهن ڪري لاچار قدم کڻڻو پوندو
هو. موتيءَ ٻڌايو ناهي ۽ منهنجو ڪيس اُٿي بيهڻ جو
نادري حڪم ڪيتو ناهي. پر موتيءَ کي عام ريت
اُٿاري بيهارڻ مان به خاص ڪڙ تيل ڪين نڪرندو هو.
هُو لڄ ۽ شرم جو ليڪو ڄڻ لتاڙي چڪو هو. اِنهيءَ
ڪري هن کي لاچار بينچ تي ڊگهو ٿي بيهڻ جي
سيڪت ڏني هئي. پر اَسان جي ڏينهن جا ماستر گستاخي
ڪٿي ٿي برداشت ڪري سگهيا. هنن کي کهڙي پرواه
هئي ته ڪير کهڙي ڊگمبر جو پٽ آهي؛ هُو ڪنهن
جي نڪ مان وَر لاهيندي ويرم نه وجهندا هئا. موتيءَ
سان به اِئين ٿيو. هڪ ڏينهن مان چوڪرن کي قطار ۾
ڪلاس مان سائنس هال ڏي وٺي پئي ويس. موتي
قطار ۾ ڳالهائي به پيو ۽ قطار جي سڌائي به پيو بگاڙي.
سائنس هال ۾ پهچڻ سان مون موتيءَ کي اُٿي بيهڻ لاءِ
چيو. جڏهن ماستر روچيرام موتيءَ کي ڪلاس ۾ اُٿي
بيٺل ڏٺو ته مون کان پڇيائين، ۽ مون ڪيس حقيقت ٻڌائي.
مڙس گرم ٿي ويو. موتيءَ کي پاڻ وٽ سڏي به ٿڦڙون
ته آلل حساب ٺهڪائي ڇڏيائينس، ۽ مٿان اها ڌمڪي
رکيائينس، جو ڪوئي وانگر پڇ ٽنگن ۾ لڪائي ماٺ
ڪري وڃي پنهنجي جاءِ تي ويٺو ۽ وري قاعدي جي
ڀڃڪڙي ۽ اِنحرافي ڪرڻ کان "ها" ڪري ڇڏيائين.
ٻين کي ڌمالون ڪيائڻ سولي ڳالهه آهي؛ پر مانيٽري

ٿئي ٿو ٿي! هڪدم بينچ تي ڏگهو ٿي بيهڻ جو اعلان جاري ٿي ويندو هو. بينچ تي چڙهو ٿي بيهڻ نظر اچڻ انهيءَ زماني ۾ موت جي سزا مثل هو! صبح جو پرارٿنا ويل يا هڪ ڪلاس مان ٻئي ڪلاس ۾ وڃڻ وقت به نظارو ڏسڻ وٽان هوندو هو. ڪلاس جي قطار اهڙي سڌي سوڌي نظر ايندي هئي جهڙي لوهه جي لٺ، ڇا ڪنهن جي مجال جو قطار ۾ ور وجهي يا شانتي ميءَ وايو منڊل ۾ وگهن!! منهنجي جمت ۽ ضابطي تي پيا ماڻهو رشڪ ڪائيندا هئا ۽ هر ويل پيا ڪوشش ڪندا هئا ته هو به مون وانگيان نامور ٿين. پر انهيءَ لاءِ هنن اهڙا رستا اختيار ڪيا، جو ٻارڻ کي بين ۾ پيارو ڪرڻ بدران ٻارڻ کي ڪوڙو ڪري ڇڏيائون. هيڏي هڻ ڇپاڙ کان پوءِ به جڏهن سوپارا نه ٿيا، ته ساڙي ڇڪي ۾ پيا پچرندا هئا، حسد ۾ پيا ڪامندا هئا. يوسف ۽ مينو ته خاص ڪري مٿا هڻي بيٺا، پر سندن طرز ۽ تميز شاگردن کي اهڙو تنگ ڪري ماريو، جو لاچار هنن ماسترن وٽ سندن خلاف وڃي دانهون ڪيون. حسد ۽ جوش ئي کين نيچو نوايو.

موتيءَ سان ته منهنجو ڪو ڇوت جو چندرما ٿي ڏنو. هو به منهنجو ڳوڻائي ۽ کي قدر مائٽ پڻ هو، پر منهنجي هن سان اصل ڪين پوندي هئي. موتيءَ کي ڳالهائڻ جي ڏايي عادت هوندي هئي. ڪيترا دفعا اشارا ڏنا هوندا مانس، چٽ ڪئي هوندي مانس، پر

توکي ڪير مڃيندو ڇو؟" تنهنڪري ماستر صاحب کي
ڇيم ته سزا ڏيڻ جو ڪم اُوهان جو آهي ۽ نه منهنجو؛
هر ويرو منهنجي چوڻ موجب هلڻ لاءِ اوهين ٽورو ٿي
ٻڌل آهيو. ماستر صاحب پنهنجي سر ڀڳوان کي معاف
ڪري ٿي سگهيو، ڇاڪاڻ ته ڀڳوان تمام فضيلت ڀريو
شاگرد هو ۽ هيءُ ٻهريون ئي ڀيرو هو جو ڪيس اُٿاري
بيهاريو ويو هو. اُٿاري بيهارڻ جي سيڪت ئي سندس
لاءِ ڪافي هئي. پر ماستر صاحب کي انهيءَ ڳالهه اچي
منجهايو ته جي ڀڳوان کي ائين ئي ڇڏي ڏبو ته مانيٽر کي
دل ۾ ٿيندو ته "مون لي ريائي ڪري دوست خلاف ٻه
ڏانهن ڏني، پر ماستر هنکي ڇڏي ڏنو، ته پوءِ منهنجو
ملهه ڪهڙو ٿيو." تنهن ڪري هنجي مرضي هئي ته مان
چوان ته "ڇڏي ڏيوس"، ته پوءِ قصو سولو ٿي پوندو.
تنهن ڪري چيائين ته "جئن تون چوندين تئن ڪندس."
انهيءَ تي مون نهه پهه جواب ڏنو ته "مان چوان ته ڦاهيءَ
تي چاڙهيوس ته اوهين اِئين ڪندا؟" منهنجو چوڻ ۽
ڀڳوان جو اوچنگارون ڏيئي روئڻ؛ ڇوڪر جهل ٿي نه ڏئي.
هوُ ته اَگهه پرئي لڄ ۾ پئي ٻڏو؛ مٿان جو اسان جي ڪليءَ
پنچات ۾ اَچي سزا جي سوال تي رد بدل ٿي، سا هن
جي سهڻ کان ٻاهر هئي. خير ماستر ته قصو اتيئي ختم
ڪري ڪم چالو ڪيو، پر مون لاءِ ته ماجرا اچي ڪڙڪي.
دل ۾ ڏايو ڏک ٿيم، پر ڪري ڪجهه ٻه نه پيو سگهان.
ڪليو ڪلايو ڀڳوان کي پرچائي ٻه نه پيو سگهان. ڇوڪرا

۾ مٺو ويندو آهي جڏهن پنهنجا دوست، دوستيءَ
جو فائدو وٺي، مستي ڪرڻ شروع ڪندا آهن. مانيٽري
سٽي تڏهن ڪمائي سگهبي جڏهن بي ريائيءَ سان هلبو،
جڏهن ”دوستيءَ“ ۽ ”نه دوستيءَ“ ۾ فرق نه رکبو.
انهيءَ ۾ ماستر جو ويساهه به قائم رهندو ۽ شاگرد به مانيٽر
کي عزت جي نظر سان ڏسندا. البت دوستن سان ڪي
قدر ڦٽائڻي به پوندي. هڪ دفعي ڏاڍي تعدي ٿي.
پيگوان منهنجو گهرو دوست هوندو هو. هميشه مون سان
گڏ ساڳئي بينچ تي ويهندو هو. اسانجي ياراڻيءَ تي
ٻين کي رشڪ ٿيندو هو. هڪڙي ڏينهن ماستر جي
غيرحاضريءَ ۾ مان شاگردن کي شانتي ڪرائڻ لاءِ بيٺو
هوس. اَلائي پيگوان جي ڪهڙي ڪل ڦري. پنيان منهن
ورائي ڳالهائڻ لڳي ويو. ڇوڪرن ڏٺو، مون به قدم
کڻڻ ۾ ڪوتاهي ڪانه ڪئي. ماستر جو آيو ته پيگوان کي
بيٺل ڏٺائين. پيگوان، ماستر جو به لاڏلو هو. هن ڪيس
ڪا به سزا ڏيڻ نٿي چاهي. پنهنجو بوجو لاهي مون تي
ٿي وجهڻ چاهيائين. جڏهن مون ماستر صاحب کي
پيگوان کي اُٿاري بيهارڻ جو ڪارڻ ٻڌايو ته ماستر صاحب
چوي ته ”تون ٻڌاءِ ته ڪهڙي سزا ڏيانس.“ منهنجي
من ۾ ماندائڻو مچي ويو. دل چوي ”دوست ڪئين
مارائيندين، دوستي ڪيئن ڦٽائيندين؟“ دماغ چوي ته
”سزا نه ڏيڻ جي اُترت ۾ تون ڪيئن پائيوار ٿيندين؟
دوست کي ڇڏائيندين ته پوءِ ڪير تنهنجي ٻڌندو يا

سرمن، ويس وڳن، ۽ هار سينگار تي ضرور ڌيان ڏيندا
۽ ٻين جي اَٽپاٽ تي ٽيڪا ٽپڻي ڪندا، پر ڪلاس جي
شڪل صورت تي نظر ڇو تي چڙهين! وديا جو، وايومنڊل
تي به، گهڻو مدار آهي؛ پر اهو سمجهي ڪير!! پر جي
سرڪار ۽ سائينءَ پنهنجي ”گهر“ جي سينگار ۽ سنڀال
جي ڪا به اون ڪانه تي ڪئي ته انهيءَ کي مان ڪهڙو
ٿي همت ڏيئي سگهيس! اهڙي دليلبازيءَ سان
منهنجي دل پرسن نه ٿي. دل ۾ آيم ته اَهڙو ڪو تدارڪ
ڪجي جو ٻسو ڪلاس ٻهڪي اُٿي. اِتي خيال آيم ته
جيڪڏهن ميز، ڪرسي، بورڊ ۽ ٻاهرئين دروازي کي
فقط تيل جو هٿ ئي ڏبو ته جوانيءَ جو جلوو نڪري
نروار ٿيندو. صلاح سٺي ۽ سولي هئي، تنهنڪري ڏن
کي ٽڪيو ۽ تسلي ٿي. پٽيوالي کي به آنا ڏيئي،
ڪوپري جو تيل آڻايم، ۽ جڏهن سڪول ۾ هؤمؤ ٿيو ته
مان اُ دروازا بند ڪري جنبي ويس مڪه ڏيڻ کي.
ڪم ختم ڪري، جنهن مهل ڪلاس ڏي نظر ڪيم ته
رونق ئي علحدي لڳي پيئي هئي!! صبح ساڻ سڪول
۾ هل هلاچو شروع ٿي ويو. جيڪو اسانجي ڪلاس وٽان
پيو لنگهي سو ڪلاس جو نئون رنگ ڏسي هڪ پاسي
خوش به پيو ٿئي ته ٻئي طرف ايرکا ۾ پيو سجهي. ماستر
صاحب به هيءُ نئون رنگ ڏسي پرسن ٿيو. واري وٽيءَ
تي انسپيڪٽر صاحب اسانجي ڪلاس ۾ به آيو. الائجي
ڇا اسانجي ڪلاس ۾ وڻي ويس جو ڪپ ڪوڙي ويهي

چا چوندا! ڀڳوان بہ مونسان دل سان رسي پيو، بس، پوءِ تہ "سوٽو موٽو سڀرين، آيار يندو وٽ" واري ڪار مونسان ٿي. ڳالهہ واشگاف ٿي ويئي. سڀڪو اسان ڏي نهاري اکين ۾ پيو ڳالهائي. لڪي لڪي ڀڳوان ڪي پيو ڳالهہ سمجهائيندو هوس ۽ پرچائيندو هوس. نيٺ جوش ڍرو ٿيس ۽ پاڻ ۾ ڪير ڪنڊ ٿي وياسين. ڇوڪرا واٽڙا ٿي ويا. ڪين پڪ هئي تہ ڀڳوان اصل ڪين ٽهندو. پر هوُ ڀليل هئا. ڀڳوان دوست منهنجو ۽ سندس خبر ڪين وڌيڪ!! مانيٽريءَ مان ڦريون سبق سکيس ٻي رپائيءَ جو، ۽ ٻي رپائيءَ ڪري ٻي ٻ پائيءَ جو.

سڪول سان تہ اهين ئي دل هئي، پر مانيٽري سبب ان سان هڪ نئون نينهن ٿيو وفاداريءَ جو. سڪول جي گهٽتائي تہ هونءَ بہ ڪين ٿيڻ ڏيندا هئاسين، پر هاڻ ان جو نالو مٿي ڪرڻ ۾ وڌيڪ فخر ٿيڻ لڳو هو. انگريزي پنجين درجي ۾ هوس تہ هڪ ڏينهن ڪلاس ماستر چيو تہ "سپاٽي انسپيڪشن آهي، انهيءَ ڪري ڪلاس ۾ هميشہ کان وڌيڪ صفائي هئڻ گهرجي." صفائي تہ گهٽيائي چڱي، پر ڪلاس ۾ پيل سامان جو سڪو نوٽ لڳو پيو هو، تہ سڪٽي صفائيءَ مان ڪهڙو ٻوٽو ٻري ها! سرڪاري ٽيڙ آڪثر طرح بيگانا هوندا آهن. دروازن درين، ميزن ڪرسين، بينچن ۽ بورڊن ڪي پل چونہ سال نبري ٻہ وڃن تہ ڪين پالش جو هٿ نصيب نہ ٿيندو. ماستر ۽ عملدار پنهنجن سيندين

ڪير؟ هاڻي پرنسيپال دانهن جا ڪاغذ موڪلي ڏياري موڪليا آهن، مان ڪهڙو جواب ڏيان؟" ماستر ويڙهيمل جهڙو هردل عزيز ماستر ٻيو اچي ڪٿان!! مون چيومانس، "سائين ڪو الڪو نه ڪريو، آءٌ پاڻيهي تو سيني سان پڇان." لنگهي ويس پرنسپال وٽ. ديوان ڏيارام ٻيو دل گهريو سائين هو. چيومانس ته "سائين، ماسترن کي اجائي کونس اچي کنيو آهي جو ٻي ٻيپاد فرياد ٿا داخل ڪن. ڏوهي پاڻ، ڦاهي وجهن ٻين جي ڳچيءَ ۾." پرنسپال وائڙو ٿي ويو. چيائين: "سو ڪيئن؟" مون چيومانس "سائين هيئن: سڪول جي قاعدن موجب ڇنڇر صبح جو سيني ماسترن کي گهنٽ لڳڻ سان راند جي ميدان تي سڄي سڪول جي ڊرل جاچڻ لاءِ حاضر ٿيڻو آهي. گذريل ڇنڇر تي اوهانجي گهران سڀ اخبارون گهنٽ لڳڻ کان پنج منٽ پوءِ آيون، جي مان ٻروقت ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾ لڳائي آيس. جيڪڏهن ماستر صاحب چون ٿا ته اخبارون ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾ ڪونه هيون، تنهنجي معنيٰ ته هو ڊرل ميدان تي ويا ئي ڪونه هئا. اها هنن سڪول جي قاعدن جي اِنحرافي ڪئي آهي. باقي جي ڊرل تان موٽڻ بعد به چون ٿا ته اخبارون ڪونه هيون ته اهو نسورو ڪوڙ ٿا ڳالهائين، ڇو ته مان خود اخبارون ميز تي رکي آيو هوس. تنهن ڪانسواءِ سائين، هوُ جو پٽيوالو اوهانجي گهران اخبارون کڻي ايندو آهي، تنهنکي ڪري تاڪيد ڪري ڇڏيو ته ڇرڪو نه اچي، جئن

رهيو. ماستر صاحب سان مرڪي پيو ڳالهائي. عام طرح
انسپيڪشن جو حڪم نڪرندو آهي ته هرهنڌ هراس
ڇانئجي ويندو آهي، جڻ ڪو راڪاس گهمي ويو آهي؛
۽ انسپيڪٽر به پنهنجي هستي ڄمائڻ لاءِ منهن ۾ گهنڊ
وجهيو پيا ماسترن کي تنگ ڪندا آهن. اسانجي ڪلاس
۾ به جڏهن انسپيڪٽر صاحب ڀرين گهڙيو ته منهن چڙهيو
پيو هوس ۽ سنڌس اکين مان عملداري خنڪي ظاهر
پئي بکي؛ پر ڪرسيءَ تي وهڻ سان ڦڙڪو ڦري ويو.
عملدار خوش ته ماستر خوش، ماستر خوش ته شاگرد به
خوش. پر جڏهن انسپيڪٽر صاحب آخر ماستر صاحب
سان موڪلائي اُٿيو، ته ڪلاس جي ٻچن اسمن پاڻ کي
ٻڌويءَ سنڌس سلڪ جي سوٽ تي چڙهي، اُن کي
پنهنجي علحدي فن سان رنگي ڇڏيو هو!!

مانيٽري ڪمائڻ سبب منهنجو حوصلو وڌيو. جيڪي
خاصيتون مون ۾ مانيون ٿيون ميون پيون هيون، سي
نڪري نروار ٿيون. منهنجو پاڻ ۾ ويساه وڌيو. هڪ دفعي
ڏسان ته ماستر ويڙهومل منهن پيلو ڪيو پيو اچي. چيومانس
ته ”سائين، خير ته آهي.“ چيائين ته ”ٻيو مڙيوئي سک،
ٻن ماسترن پڪار ڪئي آهي ته ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾
اخبارون وقت تي نٿيون پهچن. مثال ڏنو اٿن گذريل
ڇنڇر صبح جو. مان به ڇا ڪريان. اخبارون وغيره ڀرين
وڃن ٿيون پرنسپال جي گهر. اُتان ٿي جي وقت تي نه
ايندريون ته مان ڪهڙي وه وڃان، ۽ پرنسپال کي چوي

۴- سرٽيفڪيٽ ٿي ڪيائيم

مان ۽ نارائڻ نندي هوندي جا يار آهيون. ڪنهن ڏينهن منهنجي ڪڪي سندس ڪم ۾ ڪجهه ڳالهيون سمجهڻ لاءِ وٽس ويئي. اُن ڏينهن سندس ڪڪي جو جنم-ڏن هو، جنهنڪري سندس ڪنوار منهنجي ڪڪيءَ ۽ سندس ساهيڙيءَ اڳيان ٽول جي پليٽ آڻي رکي. سڀاويڪ ڇوڪرين لڄ وچان پروفيسر جي ٽول کي هٿ به نه لاتو. اِنهيءَ تي نارائڻ چيو ته ”نه توهان کي سڌ آهي ۽ نه سانير، ته چيٽن سان منهنجو ڪهڙو رشتو آهي. اسين نندي هوندي کان گڏ پڙهيا آهيون. ڪاليج ۾ به گڏ هئاسين. پر انهيءَ کان وڌيڪ ته اسانجي ياراڻي گهري هئي. اسان مان اڪيلو ڪو به نظر ڪين ايندو هو. جي اهڙو اتفاق ٿيو به هو ته هرڪو اِئين ٿي پڇندو هو، ”ڇا، پاڻ ۾ وڙهيا آهيو ڇا؟“ هڪ دفعو وڙهيا به هئاسون، پر هميشه لاءِ ٺهڻ لاءِ. منهنجي شاديءَ ۾ منهنجي ڪنوار جا زيور به چيٽن ئي ٺهرايا هئا. سو جي اوهين ٽول نه کائينديون ته وري به ڏوراپو مونکي ئي ملندو، ته شايد تنهنجي کارائڻ تي پوري دل ئي ڪانه هئي!!“ ڇوڪريون واٽڙيون ٿي ويون ته هيءُ پروفيسر، جو ڪاليج ۾ هڙو ڳوڙهو ۽ گنڀير، جنهنجو ڏڪو ڇوڪرن توڙي ڇوڪرين ۾ دهڪو وجهي ڇڏيندو آهي، سو اڄ ايڏي ٻابوه مان ڪيئن ٿو ڳالهائي!! ڪڪيءَ جڏهن

ڪنهن تي بہ الزام نہ مڙهجي ۽ هر ڪنهن جي بہ رهجي اچي." ديوان ڏيارام تہ هڪدم ٽاٽي ويو تہ مانيٽر ڪٿان ٿو اچي. تنهن چيو تہ "پٽ، تون ڪو خيال نہ ڪر، چنگهر واري حقيقت اهڙي پڌائي اٿيئي جو الزام مڙهيندڙ ماسترخود گناهہ-گاريءَ لاءِ معافي وٺڻ لاءِ مجبور ٿيندا." ڪلاڪ بہ مس نہ ٿيو تہ ماستر ويڙهيمل گهرايو. پاڪر پيو پائيم ۽ مبارڪون پيو ڏئيم، ڇاڪاڻ تہ ماسترن کان ئي ڪاٿس اچي ڪميا گهري هئي.

اِهي هئا اسانجي مانيٽريءَ جا کيل! پر اڄ تہ حالتون بدلجي چڪيون آهن. خود بادشاهن جون ساهہ مٺ ۾ اچي ويو آهي، تہ مانيٽر ڪهڙي بادشاهي ماڻيندا!

سبب ۽ دوستن جي همت ڏيارڻ تي، ساليانيءَ امتحان
کان اڳ ئي پهرين قطار ۾ اچي پهتو هوس. امتحان ۾ ته
اچرج ڪري ڏيکاريم. ماستر موهنداس ٻڌائي ڇڏيو هو
ته جيڪو حسابن ۾ گهٽي ۾ گهٽيون مارڪون کڻندو،
سوئي پهريون نمبر ماريندو. اُنهن ڏينهن ۾ چوٿين درجي
جي ساليانيءَ امتحان وٺڻ لاءِ انسپيڪٽر صاحب ايندو هو،
جنّ شاگرد ٻي ريائيءَ ۽ لياقت انوسار انگريزي درجي
۾ چاڙهيا وڃن. حسابن جو امتحان شروع ٿيو ته اسانجي
پاڻ ۾ سخت چٽاڀيٽي چالو ٿي ويئي. انهيءَ چڪريءَ
۾ فيضوءَ جو هڪ حساب غلط نڪتو، تنهن ڪري هوُ
پهرين نمبر اچڻ کان ڪاڻا ٿي ويو. باقي رهياسين مان
۽ مهراج نٿوُ. نٿوُ مهراج مون کان برابر هوشيار هو، خود
حسابن ۾ پڻ؛ ۽ هن ئي ته مون کي اڳيان اچڻ ۾ واهر
ڪئي هئي. پر آخرين حساب ۾ مان ڪانئس گوءِ کڻي
ويس. حصي رسيءَ جو حساب هو. انسپيڪٽر صاحب
چيو ته ”جيڪو شاگرد هيءُ حساب سولي رستي پهريون
نمبر صحيح ريت ڪري آڻي ڏيکاريندو، تنهن کي ڏه
مارڪون وڌيڪ!!“ حساب هو ته ڪا شيءِ ٻن رپين
ساڍن چوڏهن آنن، ته ٦٥ شيون ڪيتري؟ مان ڪراچيءَ
مان سکي آيو هوس ته جتي ڪنهن شيءِ جي قيمت
ٻارهن آنن کان مٿي هجي ته اُها سجي رپئي جي حساب
سان آسان ريت ڪري، اُن مان گهٽ آنن جو حساب
سولائيءَ سان ڪٽي ڇڏجي. سو مون اهو رستو اختيار

مونسان اها سر بستي ڳالهه ۽ منهن ڪائي اچڻ جو ذڪر
ڪيو ته مون نارائڻ جي هر ڳالهه جي تائيد ڪئي. هينئر
بمبئيءَ ۾ برابر گڏجڻ گهٽ ٿو ٿئي، پر اها سالن جي
پراڻي پڇاڙيءَ ويل به وسرڻ جي نه آهي.

اهو نارائڻ مونکي اُتا تائين چيڙائيندو آهي. مان
چوٿين درجي سنڌيءَ ۾ هوس ته ڪراچيءَ مان ڇهن
مهنن ڪاڻ ڳوٺ سيوهڻ وڃڻ پيو. نارائڻ به اتي هو.
اسين ٻئي همڪلاسي هئاسين، ۽ جڏهن ته منهنجو گرو-پتا
۽ سنڌس پيءُ ٻئي ڪاليج جا پروفيسر هئا، تنهنڪري
اَسان جو سياويڪ ريس پاڻ ۾ سنبنڌ ٿي ويو. ٻنهي
چوٿين درجي جو امتحان گڏ پاس ڪيو ۽ ٻئي پهرئين
انگريزيءَ ۾ آياسين. ڪلاس ۾ پهريون نمبر مهراج نٿوُ،
ٻيو نمبر فيضوُ، واڇ ميڪر جو پٽ، ۽ ٽيون نمبر مان،
باقي ٻيا سڀ پٺيان. اسان جو ڪلاس ماستر هو، ماستر
گورڌنداس ۽ هيڊ ماستر، ماستر نارائڻداس. ميءِ مهني
جي آخر ۾ سڪول مان سرٽيفڪيٽ ڪڍائي اُچڻ لاءِ
مونکي گهران چٺي ملي، ڇاڪاڻ ته جون مهني ۾
ڪراچيءَ واپس وڃڻو هوس. چٺي ڏيڻ تي ماستر صاحب
سرٽيفڪيٽ ڪڍڻ جي تياري ڪئي، ۽ ان سان گڏ
سينئي شاگردن کي پڌايائين ته مان سڪول ڇڏي رهيو
هوس. سينئي جي دل نندڙي ٿي. جيتوڻيڪ مان سڪول
۾ فقط ڇهه مهنا پڙهيو هوس ۽ اچڻ وقت همڪلاسين
جي پوئين قطار ۾ وهاريو ويو هوس، ته به شهري فهم

"جنهن صورت ۾ ڇوڪر ڪلاس ۾ ٽيون نمبر آهي، ته پوءِ ڪيس سرٽيفڪيٽ ۾ موچارو (Very Fair) ڇو ڏيکاريو ويو آهي؟" انهيءَ تي ماستر صاحب کي سڏ ٿيو، ۽ جڏهن ڪانئس انهيءَ بابت پڇا ٿي، ته چيائين ته "فيئر معنيٰ سهڻو، ويري فيئر معنيٰ تمام سهڻو. انهيءَ ڪان وڌيڪ ڇا لکان!!!" هيڊ ماستر جي هدايت تي مونکي ويري فيئر مان Good رمارڪ ڏنو ويو. ٿورن ڏينهن ڪان پوءِ نارائڻ پڻ سرٽيفڪيٽ ورتو ته هنکي سڌو سنئون "گڊ" رمارڪ ڏنو ويو. انهيءَ ئي ڪارڻ هوءُ مونکي چيڙائيندو آهي ته "توکي گڊ رمارڪ زور لڳائڻ تي ئي ڏنو ويو هو، ۽ حق حقائيءَ، جنهن مونکي مليو!!!"

ڪيو؛ باقي شاگردن پهرين ٻن رپين، پوءِ اُٺن آنن، پوءِ وري ڇهن آنن، ٻن آنن ۽ آخر اَڌ آني جو حساب لڳائي، مس جوڙ ڪري، رقم ڪڍي. نتيجو جيتوڻيڪ قلم جو ته مونکان تڪڙو هو، ته به ٻين قدمن سان حساب جو جواب لهڻ مون لاءِ جهٽ ۽ آسان ٿيو، جيتوڻيڪ نتيجو مهراج کي ته پنجن قدمن کڻڻ ۾ ڪا خاص ويرم ڪانه لڳي. پر پهريون صحيح حساب مون ڪري ڏيکاريو! تنهن هوندي به مان ٽيون نمبر بيٺس، ڇاڪاڻ ته ٻين ڪمن ۾ مهراج ۽ فيضُو مونکان گوءِ کڻي ويا. تڏهن به ٽيون نمبر به ڪو لائو ڪين هو. تنهن کان سواءِ پنجين درجي ۾ ٻه جيڪي ڏينهن هوس، سي پنهنجي هوش سبب هم-ڪلاسين ۾ چڱو پيارو ٿيو هوس، جنهنڪري سڪول ڇڏڻ تي ماستر صاحب ۽ ڪن ڪلاسين مونکي پنهنجي شڀ ڀاونا ڏيکارڻ ڪاڻ سهڻا ڪئلينڊر ۽ گل ڏنا. مان سڀ شيون ۽ سرٽيفڪيٽ کڻي گهر آيس. منهنجي گرو-پتا جي سرٽيفڪيٽ تي نظر ڊوڙائڻ تي سندس منهن تي فڪر جو گهنج نظر آيو، ۽ مونکان پڇيائين: ”ڇو، تون پڙهڻ جو ڪيئن آهين؟“. مون کيس سربستي حقيقت سڻائي ۽ ڪئلينڊرن ۽ گلن دٺاران پنهنجي سچائيءَ جي ثابتي پيش ڪئي.

ٻئي ڏينهن مان ۽ منهنجو گرو-پتا سرٽيفڪيٽ سوڌا هيڊ ماستر صاحب وٽ آياسين. منهنجي گرو-پتا، هيڊ ماستر صاحب جو انهيءَ ڳالهه ڏانهن ڌيان ڇڪايو ته

جن کان جاکوڙ ڪاڻ پڄندي هئي، سي صاحبي ماڻهن
خاطر اُچي ماستري ڪندا هئا. تنهن زماني ۾ پڻ
هر ڪنهن ماستر جي مڃتا سندس ڏکي ۽ ڏاهپ تي
مدار رکندي هئي. تازو هڪ جهوني ماستر صاحب سان
سالن پڄاڻان ملاقات ٿي ويئي. اوڏي ويل خوش خيريافت
ڪري، ٻه ڳالهيون ٻڌي ٻڌائي، گهر موٽي آيس؛ مگر
واندڪائيءَ ويل جڏهن يادگيريءَ کي تازو ڪيم تڏهن
ماستر ڏنوءَ جو ٽيهه سال اڳ وارو درشن اکين اڳيان چٽو
اُچي بيٺو.

ڪن سببن ڪارڻ چوٿين درجي جو پويون اڌ سال
موڪلي ڳوٺ وڃي پڙهڻو پيو. جاٺس نڀنس ڪراچيءَ ۾،
سو ڳوٺ وڃڻ ۾ خاص خوشي ڪاڻ ٿي - پر جتي
ماني اُتي ماڳ. اُتي چوٿون پاس ڪري پنجين درجي
۾ آيس ته جلد ڪراچيءَ واپس ورڻو پيو. منهنجا مڙيئي
دوست ۽ پاڙي وارا وڃي سرڪاري سڪول ۾ داخل
ٿيا هئا، پر مان جو چرڪو آيو هوس، تنهن ڪري مون
لاءِ انهيءَ سڪول ۾ داخلا ان ويل ته محال هئي. لاچار
ماڊل هاءِ سڪول ۾ داخل ٿيس. خانگي سڪولن ۾
ماڊل هاءِ سڪول اول نمبر ليکيو ويندو هو. پهرئين ئي
سال ماستر ڏنوءَ منهنجو ڌيان ڇڪايو. شڪل جو هوندو
هو گورو، ۽ مڙس هوندو هو پنهنجي فلڪ وارو- ڌرتي
۾ سندس داب هيٺ جهڪي، سندس سلام ورائيندي
هئي. ورندي سال هوُ اسانکي انگريزي سيکارڻ لاءِ

٥- ماستر ڏئُو

ماستري ۾ بادشاهي آهي. پر هينئر بادشاهي ڪنهن کي آئري ڪين ٿي، ۽ هرڪو لوڪشاهي راڄ ٿو پسند ڪري. تنهن ڪري ماستري بادشاهيءَ ۾ پڻ گهڻو فرق اچي ويو آهي. ته به ايترو ضرور چئبو ته جن کي اڳا به بادشاهي ڪمائڻ جي طرز ۽ ڄاڻ آهي، سي اڄ پڻ ماستريءَ ۾ پنهنجو راڄ ماڻين ٿا. اڳي ته ماستريءَ ۾ باقاعدي بادشاهي هئي، ۽ هرڪو گروگنجو ماستر ڪنڌ ڪاپار مٿي ڪيو ٿي هليو، ڄڻ هرهنڌ سندس ڌونئي ٿي هلي. ماسترن جو شاگردن تي اهڙو ته رعب هو، جو ڇوڪر ته ڏبيا رهندا هئا، پر سندن مائٽ پڻ هيسيل رهندا هئا. اڄ ڪالهه اهو قصو ڪٿي آهي! شل نه ماستر ڪنهن ڇوڪر جي چنبب ڪڍي، پوءِ سندس خير ڪونهي. هونءَ ته مائٽن کي منت جي به فرصت ڪانهي جو ٻارن ڪان ڪٽي پڇن ته پڙهڻ ۾ ڪهڙو حال اٿن- ٻه مهني ماهوار رپورت تي پڻ ننڊ پريل نيڻن سان صحيح پائي ويندا، پر جي ڪنهن ٻار ڪا ماستر خلاف دانهن ڪئي ته مائٽ مٿيو. آڪڙ رکي، ڪاهي ايندو سڪول ۾. اوڏي ويل آفيس جي ڏير وسري وينديس، فقط ماستر جي سنوار ٿي پيئي سندن مغز ۾ ڦرندي. اڳي ائين اصل ڪين هو. "ماستر جي مار، ٻار جي سنوار" ڪري ليکبي هئي. انهيءَ ڪارڻ وڏن گهرن جا صاحبزادا،

مهني ۾ ماستر صاحب، ماسترن لاءِ خاص رمارڪ ڪالم ۾ پڻ ڪجهه لکي ڇڏيو هو. منهنجو اُن ڏانهن خاص ڌيان ڪونه ٻوڙيو، ڇاڪاڻ ته رمارڪ لکيل هئا هئا انگريزيءَ ۾ - مون لاءِ اهي سمجهڻ اَلبت اَهنجا هئا. جڏهن رپورٽ ڪاپي اَچي گهر پيش ڪيم ته بابو، اِها ڏسي مرڪيا، ۽ صحيح سان گڏ مائٽن جي رمارڪ ڪالم ۾ پڻ ڪجهه لکي ڏنائون. جڏهن رپورٽ ڪاپي واپس سڪول کڻي ويس ته ماستر صاحب اها ڏسي اچي ٿهڪ ۾ پيو. مونکي اَلبت عجب لڳو ته ماستر صاحب ڇا تي کلي رهيو هو، مگر منهنجي ڇا مجال جو ڪارڻس سندس ٿهڪ جو سبب پڇان! جڏهن گهر آيس ته اُتي اَچي پڇا ڪيم ته آخر ڳالهه ڪهڙي هئي، تڏهن مس پتو پيم ته ماستر صاحب ههڙو سٺو رمارڪ ڏيندي به لکيو هو ته "ڇوڪر کي اَڃا به ڪجهه پڙهائيءَ جي پٺتي گهرجي؛" اِنهيءَ تي بابوءَ جواب ڏنو هوس ته "منهنجي مرضي ناهي ته اَسان جو ٻار ڪو اَڪابر (Excellent) بڻجي، سندس لاءِ "تمام سٺو" (Very Good) ثابت ٿيڻ ۽ اُن تي قائم رهڻ ئي ڪافي آهي." ويچاري ماستر سياٽپ ته سهٽي ٻوڙائي، مگر اُن جي موٽ ۾ جواب پڙهي دنگ رهجي ويو، ۽ لاچار ٿهڪ ڏيئي ٽيوشن (Tuition) ڏيڻ جو خيال ٽاري ڇڏيائين!!

مقرر ٿي آيو. ماستر ڊئو وڏي آڪه جو يار هو. سندس
وڏا چڱي عهدي وارا هئا. آسودگي سندس چهري ۽
پوشاڪ مان پيئي بکندي هئي. سندس هلت چلت مان
سندس خنڪي ظاهر نظر ايندي هئي ۽ سندس ڳالهائڻ
مان سندس خودداري نمودار هئي. پاڙهيندو اهڙي
پڪ ۽ پختائيءَ سان هو، ۽ اهڙي ساداڻ نموني، جڻ
جائو نپنو انگلنڊ ۾ ئي هو. پوءِ خبر ناهي ڪيئن اسان
وٽ اچي سهڙيو هو. ٻين ماسترن مان ماستر ڊئو مون
کي وڌيڪ وڻندو هو. مان انگريزيءَ جي اڀياس ۾ انهيءَ
ڪري خاص چاهه وٺڻ لڳس جو ته هو فقط انگريزي ئي
سيکاريندو ۽ پاڙهيندو هو. منهنجو لاڙو پنهنجي ڪم
۾ ڏسي، هو به مون ۾ چاهه وٺڻ لڳو. ساليانيءَ
امتحان ۾ باقي ڪي ٿورا مهنا وڃي رهيا هئا. اسين
تڏهن ايڏا ته ننڍا هئاسين، جو دنيا جي ول ڇل جي
اسانکي لڪ به ڪانه هئي. هاڻي ئي پتو پيو آهي
ته ماسترن کي خانگي طور پاڙهڻ جي ڪيڏي نه ڏاجهه
رهي ٿي! نيم موافق مهني پوري ٿيڻ تي ماستر صاحب
رپورٽ ڪاپي پري ڏني. هونءَ به پڙهڻ جو چڱو هوس،
جنهنڪري هميشه سڀني ۾ سٺي رمارڪ ملندي هئي. پر
هن مهني الائجي ڇو، ماستر ڊئوءَ سڀني ڪمن ۾ "تمام
سٺو" لکي ڏنو. مان ڏاڍو گدگد ٿيس. شايد ششماهي
امتحان ۾ اڳي کان چڱو ڪرڻ ڪري ماستر صاحب پنهنجو
رايو بدلائڻ لازم سمجهيو هو. اهو ته سڀ سٺو، پر هن

۾ ٻرڪ شمار ڪيو ويندو هو. اتي جا ماستر آزمودگار، اتيجي پڙهائي عاليشان، ۽ اتي جو انتظام، فضيلت ۽ شان علحدو ۽ عمدو. پر ڇاڪاڻ ته سرڪاري سڪول هو، ۽ تنهن زماني ۾ انگريز بهادر جو راڄ هو، تنهن ڪري اتي قومي ڀاؤ البت عدم پيدا هو. اِنهيءَ هوندي به الائجي ڪئن مان جڏهن مئٽرڪ پڙهندو هوس ته پرانا ڀاؤ جو ترورو نظر آيو. تنهن سمي سڪول جو هيڊ ماستر هو ديوان ڏيارام وسٽمل ميرچنداڻي. انهيءَ سال ٻهار پرڳڻي ۾ ڌرتي ڌٻي هئي، جنهن چڱا راڳا ڪري ڏيکاريا. اَڪيچار اِنسانن جي جان هلي ويئي؛ لکن جا جهڳا جهڻ ٿي ويا، جان ۽ مال جو ايڏو ته نقصان ٿيو جو ساري ملڪ کي شوڪ وٺي ويو. ٻهار جي ڀونڪمپ جون خبرون اَسان ڏائين پڻ پهچي وييون، جيتوڻيڪ انهيءَ زماني ۾ اَسان جيڏا ٻار روزانين اخبارن نوسڻ ۾ ايڏو چاهه ڪين وٺندا هئا، جيترو هينئر ٿو نظر اچي. منهنجي من ۾ ڀاؤ جاڳيو ته اَسانکي پنهنجن سقيم ديس-واسين جي هن دردشا ويل، پنهنجي وت آنوسار، ضرور ڪجهه واهر ڪرڻ جڳائي. اَسانجي هيڊ ماستر صاحب کي پڻ اهڙو ويچار آيو. مان ڇئي نئو سگهان ته اهو ويچار سندس اندر ۾ پنهنجو پاڻ اُڀريو هو يا سرڪاري هدايتن اهو پيڙڪايو هو. نوٽيس نڪتو ته جن به ٻارن کي ٻهار جي ڀونڪمپ جي ستايل جنتا لاءِ ڪجهه ڏيڻو هجي سي پيل آئي ڪلاس ۾ ڪٺو ڪن. ڪن پئسا ڏنا، ڪن

٦- خوشي

سڪول واري وقت ۾ منهنجو ٻيو گهرو دوست هو خوشي. خوشي شاهوڪاري ٻار هو. پڻس ڪراچيءَ ۾ ڪنهن وڏي عهدي تي هو. انهيءَ ڪري ماستر ڪيس خاص نظر سان ڏسندا هئا. انهيءَ ڪارڻ، يا ٻئي ڪنهن سبب، خوشي البت مغرور ٿي پيو هو. پر الائجي ڇو مون سان ڏاڍي دل ٻجهي ويس. رهندو به اسان جي ويجهو ئي هو، ۽ ننڍي هوندي کان ساڳئي ئي سڪول ۾ پڙهيا هئاسين. خوشي مون سان بلڪل سنئو هلندو هو. وهندو ئي منهنجي لڳ هو، ۽ وجهه ملندي پيا ڳالهيون ڪندا هئاسين. ڪلاس ۾ ته نهيو، پر ٻاهر پڻ ڳالهيون ڪندي ڪلاڪ نبري ويندا هئا ته به وقت جي ڪا سمڪ نه رهندي هئي. اهو البيلائيءَ جو عرصو هو. خوشيءَ مونکي پنهنجي سر هٺيلائيءَ جي لک ڪڏهن ڪين ڏيکاري، جيتوڻيڪ ڪيس ٻين سان ڏسندي جاچيندي مون محسوس ڪيو هو ته منجهس وڏونهن جو وڏو حصو هو. هڪ ڏينهن اها چٽو اُپري پيئي. مون ان کي اتيئي ٻوساٽڻ جو يتن ڪيو، ڇاڪاڻ ته منهنجي ياراڻي غرور وارن سان هرگز ڪين ٺڪي سگهندي هئي.

مان ڪراچيءَ جي سرڪاري سڪول ۾ پڙهندو هوس. ڪراچيءَ جو سرڪاري سڪول سنڌ جي مڙني سڪولن

سمجهين، جو غريبن لاءِ ڪپڙا ڏار ڪرڻ کي ڪميڻو ڪم ڪري ٿو ليڪين؛ اهو شايد تنهنجي شان وٽان ناهي. چڱو، سياڻي توکي پڻ انهيءَ ڪٽڪي - ڪٽيءَ يا ڏوبيءَ جي - ڌنڌي جو چشڪو وٺائبو.“ ڳالهه انهيءَ ڏينهن اتي ختم ٿي؛ خوشيءَ سمجهيو ته هيءُ سڀ چرچو هو، اها ساڃيا ٿي نٿي سگهي.

پر مون ته پاڻ سان اُتي جو اُتي فيصلو ڪري ڇڏيو هو ته خوشيءَ جي ٽڪ مان ور اُوس لاهبو. ٻئي ڏينهن رسيس ۾ ايشور پريمچند کي چيم ته ”تون اَڄ ڪم تي نه هلجانءِ.“ رسيس ختم ٿيڻ تي ماستر صاحب کان موڪل وٺي ڪلاس ۾ گهڙي، ڪيس اَچي وڏي واڪي چيم ته ”سائين، هيڊ ماستر صاحب چيو آهي ته اَڄ خوشيءَ کي ساڻ ڪري ٻهار وارن لاءِ ملير ڪپڙا ڏار ڪرائي رکو، ته جلد روانا ڪريون؛ سو اوهين خوشيءَ کي موڪل ڏيو ته آءٌ ڪيس ڪپڙن جدا ڪرڻ لاءِ ساڻ وٺي وڃان.“ ماستر ويڙهومل، جو خوشيءَ کي خاص گهرندو هو، سو هڪدم ٺاٺي ويو ته هيءَ ساري لڄائي منهنجي هئي. مون ڏانهن گهوُر ڪري نهارڻ لڳو. هو ڏانهن خوشي، منهنجو ماستر کي عرض ٻڌي، رنگ مٽائڻ لڳو. اَسانجو ٿي هڪڙو ڪلاس هو جنهن ۾ ڇوڪريون هونديون هيون. اِنهيءَ ڪري نوجوان نينگر ڪڏهن ڪين چاهيندا هئا ته سندن (ڇوڪرين) منهن

اَڌ- چُڙيل ڪپڙا آندا، ۽ ڪن ٻيون ڪمائتيون شيون آڻي سهڙايون. سڪول جا پٽيوالا اهي سڀ ڏيئي هيڊ ماستر جي ڪوٺيءَ ڏي نيئي ويا. جڏهن سڀ مال اچي چڪو، تڏهن هيڊ ماستر صاحب مون کي گهرايو. سندس خيال هو ته ڪپڙا جيڪي آيا هئا، تن مان مردانا الڳ ۽ ۽ زنانا ڌار ڪيا وڃن، پهراڻ الڳ ۽ پجاما جدا ڪيا وڃن، ۽ انهن جي مڪمل يادداشت تيار ڪري، مال جلد روانو ڪرڻ گهرجي. مونکي چيائين ته "ڪي شاگرد وٺي اچي اهو ڪم اڄ ئي ختم ڪر." مان پنهنجي بينچ تان سوڀو ۽ ايشور ميٺمل، ۽ ٻيا ٻه چار نينگر، جن ۾ ايشور پريمچند ٻه هو، وٺي وڃي ڪم کي جنبيس. مونکي شيوا ڪرڻ جو ننڍي هوندي کان ئي شوق هو. اهو ڪيئن پيدا ٿيو سو چئي نٿو سگهان؛ باقي جو هيءُ وجهه مليم، سو گڏ گڏ پيو ٿيان. جيتوڻيڪ ڪپڙن جدا ڪرڻ لاءِ اسين پاڻ ۾ چڱائي نينگر هئاسين، ته ٻه ڪم ختم ڪرڻ ۾ چڱي ويرم لڳي ويئي. جڏهن موٽي اچي ڪلاس ۾ ويٺاسين ته منهنجي منهن ۾ هڪ انوکي خوشي ڦهليل ڏسي، خوشيءَ پڇيو: "کهڙي ڪيپ ڪٽي آيا آهيو؛ هيڏي دير ڪيڏانهن ويا هئا؟" مون ڪيس ساري حقيقت ٻڌائي ته هوءَ اچي ڪل ۾ پيو. چوڻ لڳو، "سو اڄ ڌوٻين واري ٻڳ ڀري هئَوَ!!" سندس اکه جي اِشاري ۾ هٽ ٽپڪي رهيو هو. مان پسري اُٿيس. مون هڪدم چيومانس ته "تون پاڻ کي شايد وڏو ماڻهو ٿو

هيڊ ماستر صاحب جي ڪوٺيءَ ۾ آيس، ۽ اتي آڻي، ڪرسيءَ تي ويهاريندي، چيومانس: "دوست، جن ڪاڏا پلن جا پيٽارا، تن جا هيٺڙا ويچارا. سو تون ڪم ڪوه نه ڪر، پر ڪم ڪان ونءُ نه وڃ، نه ته اسانجي سنگ ۾ هلي نه سگهندين." خوشي ڪاوڙ يو اصل ڪين، ۽ وري ڪڏهن به وڏونهن جي ڏيکاري ڪين ڏنائين.

ٽي ڪلاس ۾ سندن (ڇوڪرن جي) ڪا چرچا ٿئي. هتي جو خوشيءَ کي ڏوٻيءَ جي ڪم ڪرڻ واسطي نيو ٿي ويو، سو ٻڌي ڇوڪريون ڇا چونديون- اُن جو خيال ڪندي خوشي ڏاڍو پيلو ٿيڻ لڳو. پتو ناهي ته ڇوڪرين جو ڪو انهيءَ طرف خاص خيال ڏوڙيو يا نه، پر ماستر صاحب کي پڻ اهڙي ئي اَنومان سنايو، سو خوشيءَ جي جند ڇڏائڻ ڪاڻ چيائين: "سچ ٿو چئين ته هيڊ ماستر صاحب خوشيءَ جي هن ڪم لاءِ ٻانهن گهري آهي؟" ان تي مون ته پڪ جواب ڏنو مانس، ته "سائين، ڇا مان ڪوڙ ٿو ڳالهايان!! ڇڱو ته مان ڪانئس اهڙي قسم جي چٺي آڻي ڏيانو!!!" ماستر صاحب جهٽ سمجهي ويو ته هيءُ شيطان جيڪي چوئي ٿو سو ڪري ڏيکاريندو. جيڪڏهن هيڊ ماستر صاحب کي وڃي چوندو ته مونکي خوشيءَ جي مدد جي ضرورت آهي، ته هيڊ ماستر صاحب چٺي هڪدم لکي ڏيندس، ڇو ته ڪيس خبر هئي ته خوشي سندس گهرو دوست ٿئي، جنهن جي سنگ ۾ ڪم سهڻو ۽ ترت اُڪلي ويندو. ان حالت ۾ ماستر صاحب کي انهيءَ ويچار اَچي سنايو ته "پوءِ ته مان ئي ڏنو ٿيندس، ڇو ته هيءُ ڇوڪر هيڊ ماستر صاحب کي دانهن وڃي ڏيندو ته والو ويٺي چوڻ تي ماستر ويڙهومل هيڊ ماستر صاحب جي حڪم کي وزن نٿو ڏئي." مٿي ٻه ماٺ، مٿي ٻه ماٺ، ٻيو چاڙهو نه ڏسي؛ خوشيءَ کي چيائين ته "بابلا وڃ، پر جهٽ اَچج." خوشيءَ کي ساڻ وٺي

هڪدم موڪل ملندي هئي، پر اڄ الائجي ڇو، ماستر
صاحب ائين نہ ڪيو. مون طرف ڪنڌ ورائيندي، ڪجهہ
سيڪنڊ ترسي، چيائين، "اڇو، مسز مٿن!" هيءَ ورندي
ماستر ويڙهيمل جي وات مان نڪتي مس ۽ ساري ڪلاس
۾ ٺهڪڙو پئجي ويو. ڪلرڪ لاءِ ڪافي ۽ قوي سبب هو.
ماستر صاحب جيڪو سبق پاڙهي پورو ڪيو هو، سو انگلستان
جي نامڪٽئي ليکڪ چارلس ڊڪنس جو لکيل هو.
انهيءَ سبق ۾ ٻن ماڻهن جو چٽر چٽيل هو. مسز مٿن، هڪ
سڪول جي هيڊ ماسترياڻي هئي. ويچاري سنهڙي
سيپٽڙي، سڪول ڇگي فلڪ سان پيئي هلائيندي هئي.
ڇو نہ مان بہ تن ڏينهن ۾ سنهڙو- پتڪڙو مڙس هوس ۽
سرڪاري سڪول جي حاطي ۾ ائين پيو ايندو ويندو
هوس جڻ انهيءَ ننڍڙي دنيا ۾ سڀ لٺو چڙهيو منهنجي
حڪم تي تي!! ماستر صاحب کي اها منهنجي رعبدار
روش ڪين آئڙي هئي، يا تہ سندس خيال هو تہ ڇرچو
ڪنهن رڄ مڙس سان ڪجي، انهيءَ ڪارڻ منهنجو انهيءَ
ڏينهن ائين آدرسڪار ڪيائين جو سارو ڪمرو ٽهڪ
سان گونجي اٿيو. پاسي کان هيڊ ماستر صاحب جي
ڪوٺي هوندي هئي. سندس ڇرچي ڪرڻ ڪارڻ جو
هيڏو هل اچي متو هو، سو ماستر صاحب کي فڪر
وڪوڙي ويو تہ، اِجهو تہ صاحب پرگهٽ ٿئي ۽ گهوڙا
چاڙهي تہ هيءُ سڪول آهي ڪين ڪو تماشگاه! پر ماستر
صاحب اڃا سوچيو پئي تہ ڪيئن مات ڪرائجي، تہ مون

٧- ماستر ويڙهومل

اسانجو ماستر ته ويڙهومل. جيتوڻيڪ هو فقط هڪ ڪلاس جو ڪلاس-ماستر ٿي سگهيو، ته به جن ٻن ڪلاسن ۾ هو ڪجهه نه ڪجهه پاڙهڻ ويندو هو، اُتيجا سڀ شاگرد سندس ساراه ڪندا هئا. سندس پاڙهڻ جو نمونو واه جو هو. ڪل چرچي ڪندي سبق پاڙهي پڪو ڪرائي ويندو هو. تواريخ جون خشڪ حقيقتون به اهڙيءَ ريت اندر جي پٽيءَ تي اُڪرائي ڇڏيندو هو، جو مور نه وسرن. شاگردن سان چرچو ڪرڻ ۾ ته ڪيس خاص مزو ايندو هو.

مان به جڏهن مئٽرڪ ڪلاس ۾ هوس ته مونسان پڻ چرچي ڪرڻ جي چرچ ڪيائين، پر چرچو مهانگو پيس. انهيءَ هوندي به سور پي ويو، ۽ مرڪڻ لڳو. مان نه ڪيس انهيءَ ڪشاده-دليءَ ڪري يائيندو آهيان. هو وسرڻ جوڳي ناهي، نڪي ڪي وري سندس چرچو ميسارڻ جو آهي.

هڪ ڏينهن رسيس پوري ٿي هئي ۽ ماستر صاحب ڪلاس ۾ اچي ويو هو، پر مان ڪنهن ڪم سانگي ٻاهر روڪجي ويو هوس. ماستر ويڙهيمل اڃا نئون انگريزي سبق پاڙهڻ شروع ڪيو ته مون در وٽ اچي چيو: ”سائين! مان اندر اچان؟“ هونءَ ته اندر اچڻ جي

پر مان ڪري ڇا ٿي سگهيس! ڪل نه ٿي پڪي، واپس
ورڻ جي نه اها هئي ٿي ڪانه!! تنهن کان سواءِ ماسٽر
صاحب چرچو ڪيو هو سبق جي اوت تي، سو مان موت
۾ جي ڪجهه ڪري ٿي سگهيس نه ساڳيءَ طرز تي ٿي، ٻيو
ڪو مون لاءِ چارو هوئي ڪونه. مان شاگرد، تنهن ڪي
اهڙي رمز اچي ڪٿان؟ پر نه. مان پليل هوس. مون
۾ جو شيطان هو، سو ماسٽر صاحب جي وزندار وار تي
اُٿي سجاڳ ٿيو، ۽ ڪيهر شينهن جيان بنا دير ۽ ٻيڏڙڪ
جواب ڏيئي ويٺو. ماسٽر صاحب جي چوڻ نه ”اَچو،
مسز مٽن!“ تي مون وراڻيو ”ڪيٽن، مسٽر بمبل!!“ اَها،
ڇوڪرن ڇوڪرين کان جو ٺهڪ نڪتو، سو ٻيهي ٿي نه.
سارو ٻلاڪ ٺهڪ تي ٻهڪي اُٿيو. منهنجو ڪجهه چوڻ
۽ ماسٽر ويڙهيمل جو ڳاڙهو ٿيڻ! مان البت ٻجي ويس
۽ هڪدم پاڻ سنڀاليم. ڪا خطا نه ڪانه ڪئي هئم؟
اَصل نه. ماسٽر صاحب ڪجهه چيو ۽ مون ورندي ڏني.
ماسٽر صاحب سبق ۾ ڪنهن اداڪار جو ذڪر ڪيو هو،
نه مون به ساڳئي سڪي ۾ خيال جو اظهار ڪيو هو.
ڊڪنس واري سبق ۾ مسز مٽن سان گڏ ٻيو اداڪار مسٽر
بمبل هو، جو اِنسپيڪٽر صاحب جي آفيس جو ماڻهو هو.
مسٽر بمبل قد جو پورو، بدن جو موٽو ۽ خوش مزاج
ماڻهو هو. چارلس ڊڪنس جي مسٽر بمبل جو بيان
ماسٽر ويڙهيمل سان ٻنهي ٺهڪي ٿي آيو. جي مان مسز
مٽن موافق ٿي لڳس نه مسٽر بمبل ٻنهي سامهون ڏٺم، ۽

جيڪي ڪيو تنهن تي شاگرد ڪلهي ڪيرا ٽپاءِ، پر هيل
ڪل مون تي نه، پر ماستر صاحب تي هئي.

مون جو ماستر صاحب جي عمدي ڪيڪار ٻڌي ته
البت اچرج لڳم. ماستر ويڙهيمل وٽ منهنجو ڪافي
قدر هو. ڪيس خبر هئي ته مان ڪلاس جو مانيٽر هوس.
تنهن ڪانسواءِ سڪول جي لئبرري ۽ اخبارون جي سندس
چارج ۾ هيون، سي سڀ مان ئي سنڀاليندو هوس. ساڳيءَ
ريت ٻئي ڪم هاج ۾ به مان سندس واهر ڪندو هوس.
شاگردن ۾ منهنجو مان هو. ماستر صاحب توڙي سڪول
جو هيڊ ماستر مونکي ٻين کان وڌيڪ گهرندا هئا. اهڙي
شاگرد سان سڀئي ڪلاس جي منهن تي هيئن ڪليو چرچو
ڪرڻ سهڻو نه پئي لڳو. تنهن ڪانسواءِ انهيءَ ۾ منهنجي
خاص گهٽتائي ٿي هئي. ساري سڪول ۾ اسانجي ڪلاس
۾ ئي ڇوڪريون هونديون هيون. انهن اڳيان هيئن ڪلڪو
ڪرائڻ سخت اپمان ڀريو قدم هو، پوءِ ڇا جي اهو ماستر
صاحب ڪيو هو! تن ڏينهين ماستر صاحبن جو شاگردن
وٽ واه جو مان هو!! ماسترن اڳيان شاگرد ائين ڪڇن
جهڙي پت؛ ڇا سندن مجال جو ڪند کڻي ڪين ڪجه
چون!!! پر مونکي ڀاهه وٺي ويئي. مونکي ماسترن لاءِ
ٻين وانگر عزت هئي، شايد مونوٽ جيڪو سندن قدر
هو سو ٻين وٽ ڇڏ و هجي، پر مون پنهنجو سؤمان ڪڏهن
ڪين ڀاسيرو ڪيو. اهو سؤمان پوسري آئيو. ماستر صاحب
کي خاص طور منهنجي پيئي ڪل وجهڻ واجب ڪين هو.

٨- ماسٽر نانڪرام

ماسٽر ويڙهيمل کانسواءِ ٻيو ماسٽر، جو جهٽ هُري ايندو اٿم، سو ڪاڪو نانڪرام. هو اُنهيءَ زماني جو پڪو ماسٽر هو. ٻاهريون ڏکو رکڻ جي هر جاءِ هر ڪا ڪوشش ڪندو هو، پر اندروني دهشت ڇڳي گهٽ هيس، انهيءَ ڪارڻ رعب رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ڪين سگهيو. وقت تي ته ڪواهڙو قدم به کڻي وهندو هو، جو آخر ڪلاڻ-هاب ٻڻائيندو هوس. پر هو ڏاڍو رڇ مڙس منجهس ڪو ڪوت ڪين هو. هو بلڪل سادو، پر دل هوندي هيس ته آءٌ به ٻين مکيه ماسٽرن مان ليکجڻ ۾ اچان. ست شهه-سواريءَ جي ته هرڪنهن کي تيندي، پر جي اُها سگهي ست آهي ۽ اُن سان همٿ همواز نه آهي، ته اها ست سگهي ٿي رهجي ويندي.

مان ٿن ڏينهين درجو ڇهون پڙهندو هوس يعني هن وقت جو درجو ڏهون. اُنهن ڏينهن ۾ انگريزي پنجين درجي کان وٺي پاڙهڻ ۾ ايندي هئي، جنهن ڪري ڏهين درجي توڻي ٻوليءَ جو چڱو اڀياس ٿي ويندو هو. ويتر جو مان پڙهندو هوس سرڪاري سڪول ۾ ته انگريز بهادر جي اِياڪاريءَ ۾ انگريزيءَ تي خاص ڌيان ڏنو ويندو هو، جنهن ڪري ڏهين درجي ۾ انگريزي چڱي ايندي هئي. انهيءَ ڪان سواءِ منهنجو

۽ سندس حب سندي ڪيڪار ڪيم. پوءِ ماستر صاحب
ڳاڙهو ڇو ٿي ٿيندو ويو! "اِس هاٿ دي؛ اُس هاٿ
لي." دنيا جو اهو دستور آهي؛ پوءِ ماستر گرم ڇو ٿي
ويو هو!! هيءَ جو ٺهڪڙو چالو ٿي رهيو، تنهن ماستر
صاحب کي منجهائي وڌو هو. ڪيس اها خواب خيال ۾ ٿي
ڳالهه ڪانه هئي ته ڪو به شاگرد ڪيس ڪڏهن به حاضر
جواب ڏيئي، ترت دان، مها پيچ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي
سگهندو. شاگرد ويچارا مئا ماريا پيا هوندا هئا، سو ٿي
انگريز جي راڄ ۾، سرڪاري سڪول ۾. ماستر صاحب
کي ڇوٽ اها آئي ته پنهنجي چترائيءَ سان شاگردن
جي ڪچڙي من تي جيڪو پنهنجو طلسمي ڪوٽ اڏيو
هئائين، تنهن ۾ اڄ ڳال پئجي ويو.

انهيءَ هوندي به حالتن تي قبضو پائڻ لاءِ منهن
پڪو ڪري، ماستر صاحب مونکي اندر اچي پنهنجي
جاءِ وٺڻ لاءِ موڪل ڏني. پر سندس اندر ۾ منهنجي
جواب جيڪو طوفان کڙو ڪري ڇڏيو هو، سو ڪيس پاڙهڻ
ڇو ٿو ڏئي!! آخر مون طرف نهاريندي چيائين، "چيٽن،
پڌ. اڳتي نه تون مونسان چرچو ڪج، نه وري مان ٿي
توسان چرچو ڪندس." مون به جهٽ چيومانس: "سائين،
جيڪا اوهانجي آگيا."

ڪلاس پورو ٿيو. ڏينهن گذري ويو. ٻئي ڏينهن
وري ماستر ويڙهومل ساڳئي جو ساڳيو.

شاگرد کي سوال جواب جو تنهن زماني ۾ ٻنهي حق ڪونه
هو، تنهنڪري مون جو ماستر صاحب جي مارڪن ڏيڻ
جي طريقي تي سوال اُٿاريو ته سپاويڪ ڪاڪي نانڪرام
کي مٺيان لڳي. خفي ٿي چيائين ته هيڏانهن ڪر نوٽبڪ
ته ڏسان ته ڇا ٿي هيڏي ٻڙ ٻڙ لائي ڏني اٿيئي؟"
جواب غور سان ڏسندي چوڻ لڳو ته "ها، ڊاڪٽر صاحب
تنهنجو بدل پانهو تي ڏنو، جنهنکي "پيارا ڊاڪٽر" ڪري
ٿي خط لکيئه!!" مون ان جي هڪدم ورندي ڏني:
" سائين، جي ڊاڪٽر واقف نه هجيم ها، ته اڻ واقف
ڊاڪٽر خط لکڻ تي ٿوروني اچي ها، ۽ واقف ڊاڪٽر
کي ته ائين ئي لکبو!" هن رد ڪد ملڻ تي به ماستر
صاحب باز نه آيو، ۽ ٻازي کٽڻ کاڻ ٻي حجت اُٿاريائين.
"ڇي، سڀين سارين ڏهن مارڪن جو خط، ۽ ان ۾ جملو
لکيو اٿيئي هڪڙو!!" مان به ائين سٿرو آڻ مڃڻ وارو
ڪين هوس، سو وراڻيم: "سائين، مارڪن جو جملن سان
ڪهڙو واسطو! خط ۾ جيڪڏهن گهربل ڳالهيون نه ڄاڻايون
هجنم، ته ڀوءِ ڀل مارڪون ڪاٽيو. مٿان سرنامو ڏنو اٿم،
خط جي صحيح ريت شروعات ڪئي اٿم، ان ۾ بيماريءَ جو
قسم ۽ ڪڏهن کان شروع ٿي اٿم اهو ڄاڻايو اٿم، ڪيس
اچي ڏسي وڃڻ لاءِ عرض ڪيو اٿم ۽ خط جي پڇاڙي
پڻ پوريءَ ريت ڪئي اٿم. وڌيڪ ڇا لکان؟"
ماستر صاحب منهنجي جواب تي البت ڀوسريو، پر ٻيو
حيلو ٻهانو نه ڏسي، ڇهن مان ڇهه مارڪون ڪري ڏنائين.

گرٽا پاڻ ڏاڍيارو پروفيسر هو ۽ گهر ۾ سائنس انگريزيءَ ۾ ڳالهائڻ جي هدايت ڏيل هيم، جنهنڪري پڻ انگريزيءَ جو محاورو چڱو خاصو ٺيڪ هوم. انهيءَ وقت ۾ ماستر ٽانڪرام منهنجو ڪلاس-ماستر هو. هڪ دفعي هفتيوار امتحانن جي سلسلي ۾ انگريزيءَ ۾ امتحان ٿيو. سوال مليو ته انگريزيءَ ۾ ڊاڪٽر کي خط لکو. اُن ۾ ڄاڻايو ته اَوهان کي ڪهڙي تڪليف ڪڏهن کان هلاڪ ڪري رهي آهي، ۽ عرض ڪريوس ته اوهانکي اَچي ڏسي وڃي. سوال تي ڏه مارڪون رکيل هيون. مون هڪدم، مٿان سڄي همت تي، پنهنجو سرنامو ڏيئي، لکيو: "پيارا ڊاڪٽر.. ...، جڏهن ته ڪاله لاڪر رکي پيو پيٽ ۾ پيچ پوي، تنهن ڪري آءٌ اوهان جو شڪرگذار رهندس، جي اڄ اوهين فرصت ملندي ئي مونکي ڏسي ويندا. اوهان جو شپچنتڪ..." جڏهن نتيجو ظاهر ٿيو ته پاس ته چڱين مارڪن سان ٿيس، پر جان ڪٽي امتحان وارو نوٽبڪ کوليان ته خط واري سوال تي مارڪون فقط چار. سپاويڪ خيال ٿيم ته ماستر صاحب ري گناه چو مارڪون ڪٽي ڦٽيون ڪيون هيون! تنهن ڪري آدب سان ماستر صاحب جو ان حقيقت ڏانهن ڌيان ڇڪايم. ڀهرين ته ڳالهه ٽارڻ جي خيال کان وڃي پنهنجي جاءِ تي وهڻ لاءِ چيائين؛ پر مان به ضد هوس، سو اُٿان ٻيهي وري اعتراض اُٿاريم. ماستر ٽانڪرام البت ڪاوڙ پيو. سرڪاري سڪول ۾

وڏي؛ جنهنڪري سوال دهرائڻ تي مون ساري حقيقت ٻڌائيندي شرير شاگرد کي سيکت ڏيڻ تي زور ڏنو. مان ڪلاس جو مانيٽر هوس، منهنجو شاگردن تي وڏي ماسترن ۾ مان هو؛ مونسان هيءَ گستاخي ڪيئن ٿي ٿهي!! پر ڪاڪي نانڪرام لاءِ ماڻهو ڳولي لهڻ محال هو؛ منهنجي اِت هٽي ٻيهڻ جو اهو به سبب هو ته ڪاڪي صاحب سان رد بدل جو ڪجهه لقاءُ ڏسجي. پر جيئن ته ماستر صاحب جهت خفي ٿي پيو، ته مون به ڪٽي مات ڪئي. ماستر صاحب منهنجي پاڙيسري خوشيءَ کي سبق پڙهڻ لاءِ چيو ۽ اُن ڪانپوءِ سندس پاسي ۾ ويٺل ايشور جو وارو آيو، جنهن بعد وري بينچ تي ويٺل آخرين ڇوڪر سوڀي جي سبق پڙهڻ جي نوبت آئي. پر سوڀي کي ڇوڻ کان سيڪنڊ اڳ، ماستر صاحب - جنهنجو ساڄو هٿ هميشه سندس مٿئين چپ تي رکيل هوندو هو- مڇ جي وار کي ڇڪي ڏيندي، اوچتو مونڏي اشارو ڪندي، آکيو: "توکي مغز ۾ هوا آهي!!" ڪلاس مٿان ڄڻ بم گولو ڪريو. مونکي پڻ ڏڏڪو آيو، پر منهنجي سؤمان کي سخت صدمو رسيو، ۽ مون به ٻي ڏڙڪ ڇڏي ڏنومانس "ها، اٿم." ماستر صاحب لاءِ هيءَ ورندي ناقابل برداشت ثابت ٿي. حڪم نڪتو: "ڪلاس کان ٻاهر نڪري وڃ." مون حڪم جي هڪدم تعميل ڪئي. ڪلاس ۾ هل هنگامو مچي ويو.

مون من ۾ ويچار ڪيو ته مان وري ڪاڪي جي

پر منهنجو سرچڻ ڪٿي هو!! مون ٻڌو هو ته ماستر صاحب، هيڊ ماستر صاحب کان خاص ٿهندو هو. پنهنجي نسبت وڏي ماستر کي دانهن هوءُ برداشت ڪڏهن ڪين ڪري سگهندو هو. تنهنڪري مون به هوڏ ٻڌي چيو ته ”مان هيڊ ماستر صاحب وٽ ٿو وڃان.“ ماستر صاحب جي منهن جو پنو لهي ويو. مان اُٿي ڪلاس کان ٻاهر آيس ته ڏاڍي پاٻوه مان سڏي چيائين، ”تون به دانهن ڏيو ڪٿي وڃين؟“ مونکي البت لڄ آئي، پر پنهنجو منورت سڌ ڪرڻ خاطر چيومانس: ”سائين توهين به راه گناه مارڪون ڪاٽيندا ته اسين به لاچار ٿي ٿيندا سين ته پيو ڇا؟“ نيٺ ڏهن مان جڏهن اٺ مارڪون ڏنائين، تڏهن مس رد بدل لٿي!!

ٻئي دفعي مئٽرڪ ڪلاس ۾ ساڳئي ماستر صاحب سان اچرج پريو اتفاق ٿي پيو. ڪاڪو نانڪرام اسانکي سنڌي پاڙهيندو هو. انهيءَ ڏينهن مونکي سبق پڙهڻ لاءِ چيائين ڇاڪاڻ ته آءٌ سڄي هٿ تي پهرئين بينچ تي ساڄي طرف پهريون نمبر ويٺو هوس. مان جو سبق پڙهڻ ۾ مشغول هوس ته پنيان نبي بخش منهنجا ڪتاب سيڙهي منهنجي وهڻ واري جاءِ تي ڪري رکيا، جنهنڪري پڙهڻ پوري ڪرڻ تي مان بينچ بدران ڪتابن تي وڃي ويٺس. انهيءَ ڪري اسانجي طرف ڪجهه ٿهڪڙو متو، ۽ مونکي کل اچي ويئي. ماستر صاحب جو هيءُ ڪلڪو ٻڌو، سو سبب پڇيائين؛ مون ٻڌايو، ته سندس منيان

ڪاڪي جي ڪلاس ۾ نه وڃڻ جو ذڪر ڇيڙي، هڪدم چيائين ته "اڄ کان ڪاڪي جي ڪلاس ۾ ضرور وڃجانءِ؛ ماستر مائٽن جهڙا ٿي ڪري ليکڻ گهرجن، مائٽ ڪين وقت تي ٻارن کي ڳالهائيندا آهن." ان جو مون فقط اهو اُتر ڏنو ته "سائين، منهنجو پيءُ هوندي مون جيڏي پٽ کي ائين هرگز ڪين چوي جئن ڪاڪي چيو هو، تنهن هوندي به اوهانجو حڪم مونکي ٻر چشم آهي، پر مان ڪاڪي جي ڪلاس ۾ سپاڻي کان وڃي ويهندس." بس منهنجو ٻاهر اچڻ ۽ ڪاڪي جو به ڪلاس مان ٻاهر نڪرڻ. "سائين بس، صاحب کي وڃي دانهن ڏنوَ؟" ڪاڪو ڏڏڻ لڳو. چيائين "هتي ڇوڪرن جي منهن تي ڇو ٿو چئبين، انهن جي به ٻيگهي مڃي پوندي، هل هيٺ ماسترن جي ڪوٺيءَ ۾، اتي هلي ڳالهاءِ." هلياسون هيٺ ته چوي ته ماسترن جي منهن تي نه چؤ، هل ٻاهر وراندي ۾. بس، منهنجو زور ته ماستر صاحب ٻاڻ نه ٻڇي، هيڊ ماستر وٽ دانهن ڪٽي ويو هو، ۽ هنجو عذر ته هيڊ ماستر صاحب سان سهج سپاءُ ڳالهه نڪتي هئي. جڏهن ڏٺم ته هاڻ سائين ٻر ٿو ٿئي، تڏهن ساڍس سرچي، ٻئي ڏينهن کان وڃي سندس ڪلاس ۾ ويٺس. اِنهن اَڙ ٻنگاين سبب ڪاڪو نانڪرام ڪڏهن ياد ايندو آهي.

ڪلاس ۾ نہ ويندس، جيسين پاڻ پاڻيهي مونکي اچڻ
لاءِ نہ چوندو. اها البت ٻاراڻي هٺ هئي، پر منهنجي
خود-داريءَ کي اهڙي چوٽ اچي ويئي هئي، جو انهيءَ کان
ڪنهن علحدي سمجهوتي تي اچڻ سرچڻ وارو ڪين هوس.
جڏهن مان ماٺ ڪري ويٺس ۽ قصو ختم ٿيو تہ ٻيهر طوفان
مچائڻ جو ڪهڙو ضرور هو، سو بہ هيترو وقت ترسي!!
پيرڊ پورو ٿيو ۽ رسيس ملي، تہ خبر سڄي سڪول ۾
ڦهلجي ويئي. ماسترن ۽ شاگردن کي عجب لڳو تہ ڪاڪي
هيءُ ڪهڙو ڪم ڪيو هو! ليڪن ڇوڪرن کي هڪ هٿي
ملي. چوڻ لڳا تہ ڪاڪو جيڪڏهن ڇيتن جهڙي شاگرد
کي ٻاهر ڪڍي، تہ اسانکي ڪڍ پائين تہ ڇا ٿيو؟ ضرور
ڪاڪي سان ڪا ويڌن ٿي ڏسجي، جو هو چڱا مڙا
وديارٿي سڃاڻي نٿو سگهي، جنهنڪري جيڪو منهن
سامهون اچيس سو ٿيو ڏوهاري، ۽ مٿس ٿي ٿو ماجرا
مڙهي. ڪاڪي صاحب سمجهيو هو تہ مان پاڻيهي موٽي
ايندس، ۽ قصو نهي ويندو. پر وقت پوڻ سان پاڻ قصو
ويو بگڙندو. ڪاڪي جي ڪلاس ۾ گهڙڻ کان اڳ مان
ٻاهر نڪري ايندو هوس ۽ سندس ڪلاس مان نڪرڻ
تي اچي پيهندو هوس. انهيءَ ڪري ٻيا ماستر مونڏانهن
نهاريندي ڪاڪي ڏانهن اشارو ڪندا هئا تہ ڪاڪو
البت لچائبو هو. جڏهن ڏينهن نبرندا ويا، تڏهن ڪاڪو
صاحب ويو ششدر ٿيندو. هڪ ڏينهن مان جو هيڊ ماستر
صاحب وٽ ڪنهن ڪم سانگي لنگهي ويس تہ منهنجو

سڀ منهنجي چارج ۾ هئا. ڪلاس جو مانيٽر ته ڇوٽين درجي کان ٿيندو پئي آيس، ۽ مئٽرڪ ڪلاس ۾ اسڪول جو پريفيڪٽ پڻ مقرر ڪيو ويس. انهن سڀني عهدن سبب شاگرد مونکي عزت جي نظر سان ڏسندا هئا ۽ ماستر مونکي ڀائيندا هئا. هيڏڙيءَ وهيءَ ۾ ئي جو هيترو مان حاصل ڪيو هوم، سو به ڪتابن کي گهر ۾ هٿ نه لائڻ سان، سو منهنجو چاهه منجهن لڳي ڇوٽو!! ماستر جمناداس گهڻوئي سهڻي صلاح ڏيندو هو ته گهر ۾ ڪجهه پڙهه، پر انجي به ڪن لاتار ڪندو هوس. هن حالين جيڪي چار اکر اسڪول ۾ پڙهيو هوس، تن تي ڀاڙي، توڪل جو ترهو ٻڌي، اچي امتحان ۾ وهندو هوس.

مئٽرڪ امتحان ۾ جيڪي ڪري آيو هوس تنهن اندر ۾ البت اڻ تڻ ۽ اتاولائي اٿين ڪئي: الائجي ڇا ٿيندو، الائجي نتيجو ڪهڙو نڪرندو!! انهيءَ الڪي ۾ ئي وقت نبري ويو ۽ اهو ڏينهن جهٽ اچي سهڙيو جنهن ڏينهن امتحان جو نتيجو ظاهر ٿيڻو هو.

امتحان جي نتيجي جون تارون اخبار وارن وٽ منجهند جو ٻي بجي کان اچڻ شروع ٿينديون هيون. مهنا ائين ٿي وهامي ويا، پر انهيءَ ڏينهن وقت ٻڌهه وڌي پيو. صبوح جو ڏهين ڪان مان ۽ خوشي، اسانجي گهرجي ٻاهران پٽل وڻ جي ڇانو هيٺ، ڳالهيون ڪندا رهياسين. اندر ۾ آنڌ مانڌ، ٻاهران مٺو نڪ وارو ٻهروپ، جڻ ڪا خاص ڳالهه ٿيڻي ڪانه هئي!! چڱي ويرم ٻيني ڳالهيون ڪيونسين،

٩- ننڍپڻ ٿي ظاهر ٿيو

سڪول ۾ پڙهندي مان ڪو خاص اوچ ۽ محنتي شاگرد ڪين هوس. ڪلاس ۾ سو سڀ ڪجهه ڌيان سان ٻڌندو هوس، باقي پوءِ ڪتابن کي هٿ ئي ڪين لائيندو هوس. فرصت وارو وقت ٻاهڙي ۾ ٻارن سان رانديون ڪرڻ، گهمڻ ڦرڻ ۽ اخبارون ۽ مخزنون ڏسڻ ۾ صرف ڪندو هوس، باقي سڪولي ڪتابن جو ٿيو پلو انهيءَ رهت وقت سٽاٽو پئي گذريو. هر سال ساليانيءَ امتحان ۾ سڀني ڪمن ۾ پاس ٿيندو هوس، تنهنڪري گهر ۾ ڪتابن اٿلائڻ جي ضرورت نه سمجهندو هوس. تنهن ڪانسواءِ پنجين درجي انگريزي ڪان جو لکڻي- داس ٿيس ۽ ٻيا هر قسم جا عهدا حاصل ڪيم ته منهنجو حوصلو وڌي ويو ۽ پاڻ ويساهه ٻجهي ويم. پنجين درجي ۾ گهران لکي اچڻ لاءِ مضمون ۾ سهڻا ۽ تز بيت وجهڻ ڪري اهي انگريزي توڙي سنڌي مضمون ماستر صاحبن وٽ خاص پسند پوڻ لڳا، جنهنڪري آءٌ سندن پيارو شاگرد ٿيس. ڇهين درجي ۾ ڀڳت سورداس جو ناٽڪ انگريزيءَ ۾ لکيم- جو اهو ڪيل ويجهڙائيءَ ۾ ڏسڻي آيو هوس- جنهن تي خاص شاباس مليم ۽ ستين درجي ۾ سڪولي مخزن ۾ منهنجون ننڍيون آڪاٽيون پوڻ شروع ٿيون، جنهنڪري شاگردن ۾ نامور ٿيس. انهيءَ ڪانسواءِ ڪلاس جي لئبرري سڪول جي ريڊنگ روم ۽ ڊبيٽنگ سوسائٽي

وِڙهي ويم. ائين ٻئي ڇرچا گهڻا ڪياسين ته منهنجو
ٻقات پرسو، اخبار آفيس مان نڪتو. هو ڪنهن سڪول
۾ ماستر هو ۽ پنهنجن شاگردن جي خبر ڇپي، اخبار آفيس
مان ٻاهر اچي رهيو هو. اسان طرف ايندي پرسي مونکي
منهن پيلو ڪندي چيو ته "فلاڻا، تون ته فيل ٿيو آهين."
دوستن ٿي پوءِ ڳالهه ڪئي ته هيءَ خبر ٻڌي مون رنگ
مٽائڻ شروع ڪيا ۽ منهن مروڙي گهمائڻي ويم.
پنهنجي سر مونکي فقط انهيءَ ڇورا ڪورا اچي ورايو ته
آخر مان ناپاس ٿيو ڇا ۾ هوندس! هڪ هڪ وشيه ڪري
ڪنيم، انگريزيءَ ۾ ته مان هرگز ناپاس ٿيڻ وارو نه هوس.
مون جهڙي انگريزي ٻئي ڪنهن کي آئي ڪٿي ٿي. سنڌي
۽ سائنس ته بلڪل ئي آسان ڪم هئا، تواريخ ۽ جاگرافي
ته چپٽين تي ياد هيون، باقي رهيا حساب، تنهن ۾ به
ڪنهن جي وٽڻ جو ڪين هوس. جيتوڻيڪ جاميٽريءَ ۾
ڪجهه ڪسو ڪيو هوم، ته به آلجبرا ۽ ارٿميٽڪ ۾
اهڙو ڪيو هوم، جو پڪ هيم ته ڊسٽنڪشن ملندي.
دوستن کي به هيءَ خبر نه آئڙي، تن پڻ دلداري ڏني
ته "ائين ڪين هوندو؛ جي تون ناپاس ٿئين ته اسين
اَٽڪيو ناپاس." ڇٽي نٿو سگهان ته هيءَ ڏڏڪو ڏيهڙ
خبر سڻي پيرن هيٺان زمين ڪسڪڻ لڳي يا نه؛ يا جڏن
سمپوءَ ٿي چيو ته مئٽرڪ امتحان ۾ پيپر ملڻ سان بدن
مان بجلي گهمي ويندي آهي، سا بجلي هن بد خبر
سڻندي، گهمي وئي يا نه؛ پر گنهير ته بيشڪ ٿي ويس

ٽانجو ٽنگون ٽڪرا ٿيڻ تي اچي سهڙيون؛ تڏهن مس هڪ ٻئي کان موڪلائي، گهر هلياسين. سنان پاڻي ڪري منجهند جي ماني کاڌيم، پر الڪي ڪارڻ ڪره ڳيسي چوٿو! هڪ لڳو، ٻه ٿيا، هاڻ ته ٽي به اچي ٿيڻ تي بيٺا. هاڻ ته گهر وارن کي به ڪجهه قدر خيال وٺي ويو. منهنجي امتحان جي نتيجي ترس گهرائڻ لاءِ بمبئيءَ کان خاص تار اچڻ جو پربند ڪيو ويو هو؛ ۽ جڏن ته تار ڪانه آئي هئي، سو اهو ئي انومان ڪيو ويو ته چوڪر ٽي داڙيون پاڙيون هيون!! ٽن جا نڪاءُ ٻڌي آءُ آئي سنيريس، ته هلي اخبار آفيس مان خبر لهي اچان؛ پر مائٽ ڪٿان ٿا موڪل ڏين! ڏاڏي جو سوڪتو ٻهريون پونو، تنهن کي اڪيلو ڪيئن ڇڏيو! مهاڻان جي نتيجو دلپسند نه نڪري، ته چوڪر الائجي ڇا ڪري وجهي!! منهنجي ضد ڪرڻ تي ۽ ڪين خاطري ڏيڻ بعد، مس ڪري ٻاهر نڪرڻ جي موڪل ملي. تار ٻاهوءَ ڏي ڇني ٻه ور تيم ته جيڪڏهن اسانجي سرنامي ٽي ڪا تار آئي هجي ته اها مونکي ڏني وڃي. اهو هشيار همٿ ڪري ڀول هليو قسمت آزمائڻ!!

اَخبار آفيس مان پڇا ڪرڻ تي پتو لڳو ته اسان وارن نمبرن جي خبر اَجا ڪانه آئي هئي؛ ۽ تار واري ٻاهوءَ چيو ته مون لاءِ خاص تار به اَجا ڪين ڪانه پهتي هئي. انهيءَ ڪري لاچار ترسي بيٺس ته پيل تارون اچي سهڙن. اخبار آفيس سامهون بيٺو هوس ته دوست ميڙاڪو ڪري

١٠- ڪاليج جا چار سال

مئٽرڪ امتحان جو نتيجو ظاهر ٿيو ته اسانجي قسمت جو جڻ فيصلو ٿي چڪو- ايندڙ چار سال ڪاليج ۾ گهارڻا هئا!! ڪاليج جو خيال ڪندي ئي دل ٻهار ٻهار ٿيڻ لڳي. ٻانڌ ڀڪي هاڻ آزاد ٿيڻو هو! سڪول ۾ ڪلاس ۾ حاضر رهڻ لاءِ ٻڌل هئاسين، سبق بروقت ياد ڪرڻ لاءِ ٻڌل هئاسين ۽ اهي ٻڌائڻ لاءِ پڻ ٻڌل هئاسين!! ڪاليج ۾ ته ڪو اهڙو ٻنڌڻ هوئي ڪونه. دل چاهي ته پروفيسر جي گفتار هلي ڪن لائي سڻجي، جي نه چاهي ته ٻاسي واري چمن ۾ هلي چرجي گهمجي!!! ڪاليج ۾ ڪا به بندش ڪانهي، ائين اسان ٻين کان ٻڌو هو- ڏس ڏيکار، ڳـاءِ ڳالهاءِ، جواني جئن وٽيئي تئن ٻل نباه!!! ٻيو وڏيڪ گهر ٻوئي ڇا هو! اسانجي وڏڙن واقفڪارن ڪاليج جا اهڙا مست چٽ ڪڍي ڇنيا هئا، جو جن مئٽرڪ پاس ڪئي تن مکڻ جا منارا ڪڍي اڏيـا! ويهن ڏينهن اَندر، جيسين ڪاليج کلي، تيسين معصوم مکڙي کلي گل ٿي پيئي- نوان سوٽ نوان بوٽ، نيون ٽايون نوان ٽيش، نوان روپ نوان رنگ، نوان ٻول نوان ڍنگ!!

ويهين جون تي ڪاليج کلڻو هو. اُنهيءَ ڏينهن هرڪو ٽپ ٽاپ ٿي ڪڙي ڪڙ ڪائيندو اچي وقت سر ڪاليج ۾ سهڙيو. ڇا نـه ٻهاري لڳي پيئي هئي! جا ٻلو ٻڙر جي

۽ مغز ۾ ڏان ڏان ٽيڪ لڳي. جڏهن حساب لڳائي بينس ته ڪنهن به ڪم ۾ ايترو گهٽ ڪين ڪيو هوم جو ٻنهه ڪانا ٿي وڃان، تڏهن پاڻ سنڀالي سوچڻ لڳس ته پرسي جي آندل خبر جي ڇڪاس ڪٿان لهجي. هو منهنجي پاسي ۾ ويٺي جنهن پڙهي تي نمبر جاچي رهيو هو ته ان طرف نظر ڪندي ڏٺم ته ان تي منهنجو نمبر ته ڪٿي به لڳل ڪين هو. تڏهن همت ٻڌي پڇيومانس ته "منهنجو ڪهڙو نمبر پڇي آيو آهين؟" ورنديءَ ۾ هڪ نمبر ڏي اشارو ڪيائين. "اڙي ڀائي، توکي ڪنهن چيو ته اهو منهنجو نمبر آهي؟" انهيءَ تي چيائين ته "تو ڪين هن دوست کي اهو نمبر ڏنو؟" مون ته دوست کي مسخريءَ ۾ ئي خيالو ڪٽي ڪو نمبر ٻڌايو هو، جو منهنجي ٻقات ڪٽي ڳنڍ ٻڌو هو ۽ اهو نامراد ناپاس ٿيو هو!! پرسو پنهنجي چوڪ ڏسي، مونکان منهنجو صحيح نمبر وٺي، سٽينڊ اخبار آفيس ۾ گهڙي ويو، ۽ منٽن ۾ موٽي اچي واڌايون ڏنائين. انهيءَ تي سڀني دوستن جون واڌايون وري ويئون ۽ ويتر جو ٻڌايائين ته پنجاهه نمبرن ۾ فقط مان ئي پاس ٿيو هوس، ته جڻ چوڪ جو حساب پنهنجو پاڻ چڪائجي ويو!! پوءِ ته سڀ دوست ڪڇيون ماريندا، هلياسين بائسڪوپ تي.

رهي، تانجو ڪلهن لڳڻ تي مس نشو ٽٽو ۽ ساڃهه آئي ته تقرير ختم ٿي چڪي هئي. تقرير جي رفتار ۽ رواني انوکي هئي. خيال البت خشڪ هئا، ته به ڪڙي سٽي، امرت جيان، ڳيت ڏيئي پي وياسين. اهو هو پرنسپال سورترام (نارائڻ) ٻالچند ٻتاڻي، جنهنجي رعب ۽ ريجهه جون هيل ٽوٽي فقط ڳالهيون ٿي ٻڌيون هيونسين؛ اڄ ٿي ڪيس ڏٺوسين ٻڌوسين. واه جو ڏيول هو! سنڌس ساڻي هيٺ سکيا پرائڻ جو اُن ويل ٿي پرن ڪيوسين!

ڪلاس شروع ٿئي اڃا ڪجهه ڏينهن ٿي ڪين گذريا ۽ اڌ ياپڪن جي اچارن ۽ اڏام ڪان مس ڪري واقف ٿيا هئاسين، ته اليڪشن جو اعلان ٿيو. ودياارٿي عهديدارن چونڊڻ لاءِ حڪم جاري ٿيو ۽ ڇوڪرن جي جڻ ڇيڪ ڇڙي. هرهنڌ ننڍين وڏين رنگ برنگي چٽڪين جي ڏي-وٺ شروع ٿي ويئي. جدا جدا عهدن لاءِ اميدوار ته چڏيو، پر سنڌن سنگتي ۽ حمايتي صبوح ساڻ منهن مهٽ ڪري، سهڻي سٽيي سنابي لباس ۾ سوڀلئي اچي ڪاليج ۾ سهڙندا هئا، ۽ ووٽ لاءِ منٿ ميڙ چالو ٿي ويندي هئي. دوستن دڙن ۽ سڃاڻپ وارن کي ووٽ لاءِ واٽ وجهڻ ڪان وڌيڪ هرڪو وتيو ٿي ڇوڪرين پٺيان ڊوڙڻ. انهن رنگين چٽڪين جي ورڪا جيڪا ڪاليج جي ڪمارين تي ٿيڻ لڳي، اُن تي آسمان جي اپڇرائن کي پڻ ايرکا ٿيڻ جو ڪافي ۽ قوي سبب هو. پر مٿن فقط سکٽين چٽڪين جي نوازش ڪين ٿي-

عاليشان عمارت، پريان ئي ڪشادي دل سان ڀانئون
پکيڙ يندي، "خوش آمديد" ڪئي. سندس گول گنبذن،
قداور ٿنڀن واري پيش دالان، سائي گاهه جي ڦهليل ٻارن،
سدا سهڻن سڳنڌي گلن ٻوٽن، فوهارن ۽ چشمن، ائيندي
سان اسانجي دل گهري مرحبا ڪئي. شايد مونهن مهت
تي چڱي ويرم لڳي ويئي ئي ڏٺي، جنهن ڪارڻ حاطي ۾
ٻيهي نئين دنيا جو پورو ديدار نه ڪري سگهياسين.
ٽيم اچي پريو هو، تنهنڪري ست ڪٽي سڌو هال ۾
اچي وارد ٿياسين - ساليانى مهورتي ڀاشڻ سڻڻ خاطر.

پرنسيپال صاحب پوري وقت تي اچي سهڙيو. هال
سارو شاگردن سان سٿيو پيو هو، ٻج چپڻ جي به جاء
ڪانه هئي. جتي ڪجهه منٽ اڳ، هڙ ٻلو متو پيو
هو، اتي جانب جي جاء تي اچڻ سان اهڙي شانتي
ڇانئجي ويئي، جو ٿاچنيءَ جي ڪرڻ جو آواز هوند ٻڌڻ
۾ اچي. ڇا نه ڪمال هئي! پرنسپال صاحب جي ڇا
نه فلڪ هئي!! سندس ٻول ۽ ڍنگ مڙني کي ڪيس
ٻڌڻ ڪاڻ منتظر ڪيو. هو اٿيو، ۽ هڪ دفعو چوطرف
نظر ڦيرائڻ بعد پنهنجو ڀاشڻ شروع ڪيائين. لڳاتار
ٻا لهائيندو هليو، سڀ چپ چاپ ۾ ٻڌندا رهيا ۽ ڏڪ
ٻنه ڪين ٿيو!! ڇا نه سندس خيال عالماڻا، ٻولي سهنجي
۽ سلوڻي، ۽ نوع گهرو ۽ گهرائپ پريو!! فرش تان عرش
تي نيئي هليو ۽ اسين ٻه اسرندا اڏامندا، نيري گگن جو
نرالو ساء وٺندا رهياسين؛ ڪا به ٻي سڌ سمڪ ڪانه

سوار ھوا! اُنھن آشرم وارا لاھوريءَ جي چونڊ لاءِ ووٽرن کي آپارڻ ڪاڻ، مست ٿي جھومي، سنڌس جھنڊا جھلائي رھيا ھئا!! اِتي پرنسيپال پاڻ ٻاھر نڪري آيو. ھِنن ٻاجا ڪاليجي چونڊن جي اُصول خلاف ھئا. گھوٽ گھوڙيءَ تان لاٿو ويو، لاھوري چونڊن ۾ اُميدوار بيھڻ کان خارج ڪيو ويو، مٿن ۾ ماٺ ٿي ويئي. ميدان صاف ٿي ويو ۽ ڪاليج جو ڪم وري باقاعدي شروع ڪيو ويو.

ڪاليج جي عھديدارن جون چونڊون پرجا وادي راڄ ۾ لوڪ سڀا جي چونڊن کان ڪنھن به حالت ۾ گھٽ ڪين ثابت ٿيون؛ ڪن حالتن ۾ پاڻ اُنھن کي شھ پڻ ڏيئي ڇڏيون، ۽ ڪانئن گوء کٽي ويئون. اليڪشن جي اعلان کان چونڊن ٿيڻ توڻي ڪاليج ۾ راجنيتڪ معاملو متو ئي رھيو. ساڳئي شھر جي شاگردن جون لڳاتار بيٺڪون لڳنديون رھيون، وڏن جي ساڳي ڪرت وارن جا جدا ميڙ ٿيندا رھيا، مذھبي گروه پنھنجو زور لڳائيندا رھيا، ڳوناين تي گوون پيرن جا قسم کڻندا رھيا، ظاھر ۽ ڳجھت ناھه نھندا رھيا؛ مطلب تہ اُميدوارن کي کٽائڻ خاطر اَنيڪ سٽاءَ سٽبا رھيا. ميٺارام ھاسٽل ڪاليجي چونڊن جي باري ۾ منصوبن ۽ سٽائن، ڳجھن ناھن ۽ نون عھدنامن جي ايجاد ۽ جاري ڪرڻ جو مکيه مرڪز ھو. ساري رات ڪن ڪوٺين ۾ بتيون پيون ٻرنديون ھيون، ۽ بحث پيا ھلندا ھئا؛ ھڪڙا فيصلا ٿي پيا

ڪين قسمين قسمين ننڍيون وڏيون سوکڙيون پڻ پلئه پئي
پيون. اُنهن ڏينهن ۾ سستايون به هيون. سرها ڪارڊ،
رنگين ربينون، سهڻيون وڻيون عام جام وراهڻ ۾ پئي
آيون. هرڪنهن اميدوار جو پارٽي وڏي ويڪ ووٽ ڇڪڻ
جو نمونو پنهنجو ۽ نرالو هو. اسانجي ڪاليج جي پهرئين
سال گوپال تولاڻيءَ مڙني کان گوء کٽڻ تي چاهي.
زميندارِي بار هو، ڪيس پئسي جي ته ڪا پرواه به ڪانه
هئي. تنهن زماني ۾ جاپان زور هو. شال جڳه جيئي
جاپان، جنهن هرڪا شيءِ بلڪل سستي ڪري ڇڏي
هئي! گوپال به نه ڪئي هم نه تم، سنگين سهڻا زنانا
رومال آڻي ڪاليج ۾ ليتايائين. نينگريون رومال ڏسي
هرکجي ويئون. نينگر هيءُ حال ڏسي ايرڪا جي آگ.
۾ پچڻ پوسرڻ لڳا. پر اهو ته بلڪل فضول هو. پوي
جو پي. ڪي. لاهوري، تنهن هڪ نئون سانگ رچيو.
ڪلاس پئي هليا ته پريان بئنڊ باجن جو ڪن تي پرلاءُ پيو.
جئن وقت پوندو وڃي تئن آواز وڌندو وڃي، تانجو
سرڪس اچي ڪاليج جي نزديڪ سهڙي. پروفيسرن جو
پاڙهڻ هاڻ بيسود هو. ڪلاس ڪڙي آڌ ۾ ڇڏيائون.
شاگرد هيءُ نئون لقاءُ ڏسڻ خاطر اچي دالان ۾ ڳاهٽ
ٿيا. بئنڊ وارن جو ڏنو ته هيترا مشتاق اچي مڙيا هئا،
سو ڏن ۾ اچي ويا ۽ سارو ڪاليج ڪٺي ڏنائون. شاگرد
۽ استاد جان گهوُري نهارين ته مار! هيءَ ته اُناٿ آشرم
وارن جي بئنڊ هئي، جنهن پنيان گهوٽ گهوڙيءَ تي

۽ اخبارن ۽ مخزنن جي مٿان به مان هوس. سڪول جي بحث مباحثي منڊل جو به مان سيڪريٽري هوس. منهنجو هرڪو دوست هو. ليکڪ جي حيثيت ۾ ته پنجين درجي کان ظاهر ٿيو هوس. منهنجون آڪاٽيون سڪولي مخزنن ۾ شايع ٿي چڪيون هيون. ڇهين درجي ۾ پهچڻ سورداس جو ناٽڪي ڇهڻو انگريزيءَ ۾ لکيم. منهنجي ئي اُستاد سبب شاگردن کان ليکه گهرايا ويا ۽ ڪراچيءَ جي سرڪاري سڪول منهنجي مخزن ڪيڻ جو سنڌرو بدو ۽ اهڙو اعلان ڪيو. هيٺري لياقت هوندي منهنجي عهدي ماٽڻ ۾ کهڙو شڪ ٿي ئي سگهيو!! مان ڪاليج مخزن جي سنڌي وڀاڳ جي سمپادڪ بڻجڻ لاءِ اميدوار بڻس. سڪول ۾ جو هري آيو هوس نوابيءَ تي، سو هت به سمجهيم ته حڪم هلائڻ سان ڪم ٿي ويندو. چڱيون سو مون ڇپايون، باقي شاگردن ڪي ووٽ لاءِ چوڻ جو گهٽو ڪم منهنجن ساٿين ۽ حمايتين ئي ڪيو. مون گهٽو ٺٽو فقط نظرداري ئي پئي ڪئي. سنڌي وڀاڳ جي سمپادڪيءَ ڪاڻ پڻ جبري چڪري لڳي. هڪ طرف هو ڏيون ڪشناڻي، جنهن "آزاد" جي تخلص سان پنهنجي شعر ذريعي ڪاليج ۾ نوڙي باهر چڱو نالو ڪيو هو. انهيءَ ساڳئي صاحب پوءِ گوتم بڌ جي ڪوتا ۾ کهاڻي "پورب سنديش" جي نالي سان لکي، سنڌي شاعراني محفل ۾ جوڳي جاءِ هٿ ڪئي. آزاد اڳ به ڪاليج مخزن جو سنڌي سمپادڪ ٿي رهيو هو، تنهن

ڀهندا هئا، ۽ ٻيا ٻيا اڳين جي جاءِ ڀريندا هئا. پرچار
جي بازار هميشه گرم رهندي هئي. اميدوارن کي اوڄ
ڏيارڻ خاطر علحدا علحدا ۽ عجيب غريب عذر ڏنا
ويندا هئا - صبوح جو هڪ راڳ ته شام جو علحدو آلاپ -
مطلب ته جي ووٽر صاحب ڪجهه سوچڻ جي ڪوشش
ڪندو هو ته مٿس گدوبندر جي اسپتال ڏي راهي ٿيڻ
جي نوبت اچي نازل ٿيندي هئي. اليڪشن جو ڏمڪر
چڱو وقت هليو، جنهنڪري اميدوار ۽ سندن ساٿي هڪ
طرف ته ويچارا ووٽر ٻئي پاسي ٻنهه ٻر ٿي پيا ۽ واجهائڻ لڳا ته
ڪيڏانهن چونبون ٿي گذرن ته جند آزاد ٿئي!! چونبون
ٿي گذريون ۽ چڪتاڻ جي پيڙا مس پوري ٿي ته نتيجي
جو اوسيڙو ستائڻ لڳو. هر ڪلاڪ ٻئي پيا نوان افواهه
اٿن - هڪ اميدوار پنهنجي خيالي سوپ مس ماٺي رهي،
ته سندس برخلاف ٻئي اميدوار جي ڪاميابيءَ جو افواهه
اٿندو هو.

انهيءَ پهرئين سال مونکي ٻ اچي کڏ کنيو ته مان
ٻ ڪنهن عهدي لاءِ اميدوار ٿيهان. سرڪاري سڪول
۾ ڪافي ناماچار هوم. اتي پانت پانت جا شاگرد سکيا
وٺندا هئا - جدا مذهبن ۽ مت وارا، جدا ٻولين وارا ۽
جدا جنس وارا. مونکي هرڪو سڃاڻندو هو. مون جهڙو
مانيٽر چڱو ٿيو. جيتوڻيڪ سڪول جي پريفيڪٽس ۾
مان فقط هڪ هوس، ته ٻ منهنجو ذڪر ۽ ڏهڪاءُ مڙني
ڪان سرسيرو رهيو هو. تنهن ڪانسواءِ شاگردن جي لشڪريءَ

دوستيءَ جو دم ھڻندا ھئا، سي ڦري بيٺا. لڄ ۾ پيئي اچين، پر ويچارا مجبور ھئا!! نتيجي ٻڌڻ جي تہ خاص اُٿڻ ڪانہ ھئي، ڇو تہ آزاد ۽ ٺڪر اڳيان اسانجي کھڙي دال ڳرندي! پر تنھن ھوندي بہ ٻين اُميدوارن ۾ اُتساھ چوٽ چڙھيو بيٺو ھو. مان شام جو ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ ۾ ليڪچر ٻڌڻ لاءِ آيو ھوس تہ آزاد يا ٺڪر سعيو ڪري اچي منھنجي لڳ ويٺو. پاڻ مُحسوس ڪيائين تہ منھنجو سارو ڌيان ڀاشڻ ٻڌڻ ۾ ھو. تہ بہ ڪن ۾ ٻڌايائينم تہ اليڪشن جو نتيجو ظاھر ٿيو ھو، ۽ مونکي ووٽن جي اندازموجب ٽيون نمبر رکيو ويو ھو. مونکي ارمان اصل ڪين ٿيو، ڇو تہ خبر ھيم تہ ڪٽندس تہ ڪنھن بہ حالت ۾ ڪين؛ پاڻ ڪجھہ سرھائي ٿي تہ پٽ رھجي آئي، جو پڇاڙيءَ جي جاءِ نصيب ڪانہ ٿي ھيم!!

ڪاليج جي پھرئين سال ۾ پرسي، ھيري، ايشوءَ ۽ سندن چوٿين جوڙيدار واھ جو رنگ لڳايو. پرسي ڪي ڪونيندائي ھئا، پرسو "بمپر" ڪري، ۽ ھو بہ بمپر جھڙو ئي - ديو جيڏو تہ مڙس ھو، ۽ جنھن ويل ھلڻ شروع ڪندو ھو تہ سندس پيرن ھيٺان زمين ڪنبي اُٿندي ھئي!! سندس آواز بہ سندس قد بت جھڙو ئي ھو. پرسو مون سان گڏ ساڳئي سڪول مان مئٽرڪ پاس ڪري آيو ھو. سڀ ڇوڪرا کانئس ڏڪندا ھئا. ھوُ آميريڪا جي وائيلڊ ويسٽ جي جانئن جوانن سان گھڻي

ڪري سنڌس سوپ جي سڀني کي پڪ هئي. پر مون اڳتي جو ٽوشو ٺاهڻ خاطر چونڊن ۾ ڀرو وٺڻ ٿي چاهيو. تنهن ڪانپوءِ سائنس سيڪشن مان مسٽر نڪر به اميدوار هو، جو سائنس جي ٽئين درجن جا گهڻا ووٽ ڇڪي وٺڻ وارو هو. منهنجو همڪلاسي پرڀو ڇڳاڻي، جو "وفا" جي نالي هيٺ شعر لکندو هو، سو به ساڳئي عهدي ماڻڻ لاءِ خواهان هو. هنکي سنڌس ڳوٺاڻن جي چڱي چوکي مدد هئي. پر منهنجو خاص زور هو غير سنڌين تي. سنڌين ۾ ڳوٺاڻپ ڪارڻ ووٽ ورڇجي چڪا هئا. اهو ڳوٺائي ڪٽر پڻو ڪو سنڌين ۾ آهڙو ٻيٺ پئجي چڪو هو، جو جڏهن مان پنهنجي هيڊ ماستر کي، ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ کان جلد پوءِ، گڏجڻ ويس ته مونکان پهريون سوال اهوئي پڇيائين ته ڪاليج ۾ اڃا ڳوٺاڻپ هلي اچي! سوال ٻڌي منهنجا ته طاق لڳي ويا ته هيءُ پيرسن سچڻ، تنهنکي ٻه ٻين ڳالهين کان اول ياد آئي اُن ڇڪتاڻ جي، جا ٽيهه سال اڳ شايد پاڻ سڻي هئائين، جڏهن هُو ڪاليج پڙهندو هو!! خير مونکي انهيءَ ڳوٺاڻپ ڪارڻ گهٽڻ سنڌي ووٽن جي اميد ڪانه ٿي ڏني. پر مون به سڪول ۾ ڪي اَڪ ڪين پوکيا هئا. منهنجو سڀني سان دوستيءَ جو رستو هو، تنهنڪري منهنجو دارومدار وڌي غير-سنڌين تي ٿيو. پهرئين سال ۾ اليڪشن جي تماشي گهڻو ڪجهه سيکاريو. اهي سڄڻ جي

جي بلڪل سامهون، سبز باري جي وچ ۾ ڦوهارو هوندو
هو. هيءُ يار ڪڏهن ڪڏهن اتي اچي بينڪ لڳائيندا
هئا. ڪنهن ڳالهه تان جي ڪل شروع ٿي ويئي ته ڪلاس
۾ پروفيسرن جو پاڙهڻ مشڪل ٿي پوندو هو! چٽني
جو يڪو ٺهڪ ڪاليج جي فضا ۾ اهڙو گونجي ويندو
هو، جو چيڙي واري ڪلاس ۾ پڻ پروفيسر جو آواز
پنهنجي بينچن تي ٻڌڻ ۾ اچڻ محال ٿي پوندو هو!! انهن
چٽن يارن هڪ سانگ سٽيو. ڪاليج ۾ ٽي ڏاڪڻيون
هيون - هڪ وچ مان ۽ ٻه هرهڪ چيڙي کان. وچين
ڏاڪڻ تان چڙهي ٻهرين ماڙ تي پهچبو هو ته ساڄي
هٿ تي ٻهرين ڇوڪرين جو ڪمرو، تنهن جي پاسي ۾
انٽر آرٽس ڪلاس، انهي لڳ فرسٽ ييئر ڪلاس ۽
تنهن کان پوءِ بائيالاجي ليبارٽري ۽ ڪلاس ۽ هيٺ
لهڻ جي ڏاڪڻ. هيءُ يار رسيس ۾ بائيالاجي ليب جي
ٻاهرين ديوار کي ٽيڪ ڏيو بيٺا هوندا هئا، ۽ جيڪي
انهيءَ پاسي کان ڏاڪڻ چڙهي لنگهه لاءِ دالاڻ مان
وچين ڏاڪڻ طرف ويندا هئا، تن کي للڪاريندا هئا
ته "اهو دالاڻ لتاڙي ته ڏيکار!!" ويچارا وسوڙا نيڻگير،
سندن سٽاءَ کان بي خبر، چوندا هئا ته انهيءَ ۾ ڪهڙي
اَرچڻ ٿيندي! ۽ هنن جو چئلينج قبولي، اڳيان وڌندا هئا.
جڏهن هو ڇوڪرين جي ڪمري جي نزديڪ رسندا هئا
ته هيءُ يار هڪدم ٺهڪڙو ڏيڻ شروع ڪري ڇڏيندا
هئا. ٺهڪ جي آواز تي ڇوڪريون پنهنجي ڪمري مان

مشابهت رکندو هو. هو جيڪڏهن ڪنهن ڏانهن گهور
ڪري نهاريندو هو ته اڳلي جو هڪدم هنياءُ ٿي ڪاجي
ويندو هو. حقيقت ۾ هو اهڙو هيبتناڪ ڪين هو، جهڙو
لڳندو هو. مون سان چڱو صحبت جو رستو هوس.
اڄڪالهه پوني ۾ آهي. جڏهن به گڏبو آهي ته اهڙي
سِڪ ۽ صداقت سان، جا هوند سندس ٻاهرين ڍنگ
مان ڪڏهن وسهڻ ۾ ڪين اچي. پرسو "بمپر" چوياريءَ
جو مکي هو. هيرو شيرو هو. سندس اکين مان خوشمزاجي
پيئي ٻکندي هئي. چرچو مسخري ته ڪانئس ڪو سکي!
هيرو بدن جو به چڱو جانٺو هو- چڱي هستيءَ وارو مڙس
هو. هيري سان به منهنجو چڱو رستو هو. هو جهڙو هو شڪل
جو سهڻو، تهڙوئي دل جو صاف هو. سڪول ۾ مونسان
گڏ هو. مان سندس مانيٽر هوس. بدن جو وريل هوس،
سو ڪونس ڪرڻ جي البت ڪتڪتائي ٿيندي هيس؛
پر مونسان ڏاڍو وسنو هليو. يار ويس هو ۽ دوستي نباهڻ
ايندي هيس. هو پوليس ڪاتي ۾ آهي. ڪٿي آهي سا
خبر ڪانهيم؛ پر جي اڄ به نياپو ڪريانس ته خاطري اٿم
ته هڪدم ڳالهه مڃيندو، ۽ ڪم اڪلائي موڪليندو.
باقي ايشوءَ ۽ سندس سائيءَ ۾ ڪا خاص ڳالهه ڪانه
هئي. ها، ايشو، ڪرڪيٽ ۾ هوشيار هو، ۽ سڪول ۾
ٽيم جو ڪئپٽن ٿي رهيو هو. ڪاليج ۾ به چڱي راند
ڪڏندو هو. هن چئن يارن پنهنجي ڪل ذريعي پاڙڪي
ناميارو ڪيو. ڪاليج جي حاطي اندر ڪشادي دالان

ڪيم، ته ڏسان ته مار! اِهو ٻ مانسٽريٽ اَچا اُتيئي ويٺو
هو!! تڏهن سوچيم ته ڳالهه ۾ ٻيو ڪجهه وڌيڪ ٻه ٿي
ڏٺو، جو ٻاهرينءَ ريت نظر نه ٿي آيو ها. هُن ٻن ڇوڪرين
مان هڪ ڇڱي ناهوڪي هئي- جهڙو هوس ڇهرو ڇنڊ
جهڙو، تهڙو هوس قد بت ٻولائتو- سندس لباس ۽
لاڏ ڪوڏ، سندس ڀهڪ ٻيٽي ٿي ڪئي. حق تي
ٻ مانسٽريٽ ڇڪجي ويو هو!! هيءَ ساري حقيقت مون
ڏيان ۾ رکي. انهيءَ ڏينهن شام جو مان ڪنهن دڪان تي
ويٺو هوس ته ٻه ڇوڪريون ڪجهه خريداري ڪرڻ خاطر
دڪان ۾ آيون. هُن اَچا هڪ شيءِ ٻه ڪين ڏٺي هئي
ته ٻه جوان سهڪندا سندن پٺ ورتي دڪان ۾ گهريا.
ڇوڪريون ته شين خريدڻ ۾ مشغول ٿي ويون، پر هيءُ
جوان منجهي ٻيٺي رهيا. ڪين دڪان مان ته ڪي
ڪين گهربو هو. پر دڪان ۾ بيڪار بيهڻ ٺيڪ نه هو!
ڇوڪرين خريداريءَ ۾ چڱي ويرم ورتي، اِهو وقت
هيءُ جوان ڪيئن نباهين!! پاڻ ۾ سس پس ڪيائون،
پر وريو ڪي ڪين. البت ششدر ٿيڻ لڳا. آخر هڪ
کي طرز سجهي آئي؛ چي: "ٻيو نه ته ڪٿمٿڙائي ڪري
خريد ڪر." مون هيءُ سارو لقاءُ ويٺي ڏٺو. چنانچي
نهاريم ته مار! ڪٿمٿڙن جو خريدار ته اِهو ساڳيو علم طبعيءَ
جو ٻ مانسٽريٽ ئي هو!! تڏهن وري ڇوڪرين طرف نظر
ڊوڙايم، ته برابر منجهائن هڪ نينگر اِها ساڳي صبوح
واري ملوڪڙي ئي هئي!! پوڻرا گلن پنيان نه ڳاهت

ٽڪڙو نڪري، دالاڻ ۾ اچي سھڙندا ھئا، ۽ ڏسون ته ٺھڪ ڇا ٿي مچي. ھيءَ جا ڇانگ ڇوڪرن جي اوچتو اچي دالاڻ ۾ پرگھٽ ٿيندي ھئي، ته ھو جوان، ھڪا بڪا ٿي ويندا ھئا، ۽ ڳاڙھا پيلا ٿيڻ شروع ڪندا ھئا؛ مٿيون منجھي ويندڙيون ھيون، ۽ وايون ٻتال. واٽن جيان پيا ھن ھن طرف نھاريندا ھئا، ۽ واھ خالي نه ڏسي، لڄ وچان ڪنڌ ڪاسائيءَ ڪي ڏيڻو پوندو ھو. واھ جو تماشو لڳي ويندو ھو!! سڀ ٻيھي ھنن راھگيرن تي رحم کائيندا ھئا!!

اڳي، ٻھرئين سال ۾ آرٽس وارن کي به حساب ۽ علم طبعي ضروري پڙھڻا پوندا ھئا، ۽ علم طبعي ۾ تجربا ڪرڻا پوندا ھئا. تجربن لاءِ ٽوليون ٺاھيندا ھئا. انھن تجربن لاءِ مونکي ۽ منھنجي جنمي-دوست شوي کي انھيءَ ٽوليءَ ۾ داخل ڪيو ويو جنھن ۾ ٻيون مڙيئي نينگريون ھيون! انھن علم طبعيءَ جي تجربن جي سلسلي ۾ آسان ٻيا به ڪجھ آزمودا پرايا. ھڪ دفعي ڪو تجربو ٻيٺي ڪيوسين ته منھنجو ڌيان ڪمري جي ڪنھن ڪنڊ ڏي ڇڪيو. ڏٺم ته ھڪ ڊيمانسٽريٽر ٻن نياڻين سان، ڏاڍي ڇوج مان، پيو ڳالھائي! خيال آيم ته ڇوڪرين کي تجربي ڪندي شايد ڪا تڪليف ٿي ھوندي، تنھن ڪارڻ ئي ھنن ڊيمانسٽريٽر کي سڏيو ھوندو، ۽ ھو کين گھربل سمجھاڻي ڏيئي رھيو ھو. اھڙي خيال ايندي ئي مان پنھنجي ڪم ۾ جنبي رھيس. جڏھن تجربو پورو

مس چڙڪ ڀري، اسان طرف وک کنيائين. اچڻ سان دڙڪي ڏيڻ جي ڪوشش ڪيائين: ”ڇا جو گوڙ لائي ويٺا آهيو؟ مون کيس سربستي ڳالهه سمجهائي. سمجهي ته سڀ ويو، پر ٻاهريون ڏکو ڪٿان ٿو ڇڏي! آهستي ڳالهائڻ لاءِ، زور سان تاڪيد ڪري، رمندو رهيو. اسان به کيس وڌيڪ نه ڪڇائڻ لاءِ قصو اتيئي ڪري ختم ڪيو. پر هڙ حاصل ڪئي ڪين ٿيس. ڇوڪريءَ ڪنگهي به نه ٺهاريس، جنهنڪري مجبوريءَ سندس پيڇوئي ڇڏي ڏنائين.

علم طبعيءَ جي ڪن تجربن ۾ برف ڪتب ايندي آهي. تجربي - گهر ۾ اسانجي جاءِ دروازي جي بلڪل نزديڪ هوندي هئي. جڏهن جڏهن برف سان واسطو رکندڙ تجربي جو وارو ايندو هو ته دوستن کي نوتو ڏيئي ايندا هئاسين ته اڄ ڳنڍي کائڻ لاءِ بيتڙڪ هليا اچجو. پوءِ تجربو ائين ٿي پيو ٻاٿون ڇٽيندو هو، اسين وتندا هئاسون برف جا ڳنڍا سنگتين کي پهچائيندا!! تنهن کان سواءِ ڪي تجربا روشنيءَ سان واسطو رکندڙ هئا. انهن ۾ شيشن وارن عينڪائي استادن کي هر هر چڪاس لاءِ گهرائي ٽڪائيندا هئاسين!! شايد اهوئي ڪارڻ آهي جو وگيان ۾ اهڙو چاهه نه جاڳيم، جنهنڪري پهريون سال پاس ڪري وڃي انٽر آرٽس ۾ داخل ٿيس. ڪاليج جو پهريون سال اجهو ائين کيل تماشي ۾ جهٽ گذري ويو.

ٽيندا ته قدرت جو ڪارخانو ڪيئن هلندو!!! پر خار انهيءَ
تان ٿي آيم ته جي ڪاليج جا ڪارپرداز هيئن عاشق
جيئرا هئا، ته ڪاليجي جوانن کي کهڙو ڏوهه ڏيو! مون
اکيان هڪدم ڇمڪ جو ڇهرو ڦرو اچي بيٺو. ڇمڪ
مون سان گڏ سڪول ۾ پڙهندو هو. سٺو ڇوڪرو
هو، شڪل جو صفا ۽ سهڻو، واپاري گهر جو ٻار، هوءَ
شوق ۽ شغل ڪري ٿي سگهيو. سڪولي اوستا ۾ هن
کا خاص ڏيکاري نه ڏني، ڪنهن ٻه طرف وهلور وڃڻ
جي. پر ڪاليج ۾ اچڻ سان هن جو ڦڙڪو ٿي ڦري ويو!
هيٺريون ساريون ڇوڪريون ڏسي مٽرس مست ٿي پيو.
پڙهڻ ڳڙهڻ وسري ويس. ٽيئين ڪان جا لڳيس، سو
ڇمڪ پٽن تي واپس ڇو تو اچي! خاص ڪو امتحان
پاس ڪري ٿي نه سگهيو!! خير. ڪٽمنڙن جي خريداري
تي پوري، ۽ گراهڪن پنهنجو پنهنجو رستو پڪڙيو.
ٻئي ڏينهن ڇونه علم طبعيءَ جي تجربي جو وارو هو.
واه جو وجهه هو! هيريءَ سنڌي هير، ٽنگ پکي ٻه نه
لهي!! ڊيمانسٽريٽر صاحب هرويرو انهيءَ نينگر واري
طرف پکو بيٺو هو. شوي کي آک پٽي، وڏي واڪي
چيم ته "شواڻ جي ڪٽا ڪٽمنڙا کاڻا هجني ته بندر روڊ
ايڪسٽينشن جي لالا اسٽور تي جام رکيا آئيني." اهو
آواز ڊيمانسٽريٽر ٻڌو- سندس چهري مان اهو ظاهر هو.
پر هوءَ منهن جو اهڙو ته پڪو هو، جو ڇوڪر جو پاسو ٽڏهن
پڻ ڪين ڇڏيائين. انهيءَ تي مون راڳه دهرايو. ٽڏهن

سؤ منجهان اَٺن مارڪن جا ڪيم، جن ۾ پڻ چئن.
مارڪن جي مس آس رکيم، باقي توڪل جو ترهو هو
ٻلواڻي صاحب جي پيپر تي! ڇڪاس مان محسوس ڪيم
ته پروفيسر صاحب ڇاونجاه مارڪن جي ته ڪيئن به
عنايت ڪندو؛ اُن کان آءٌ وانجهجي نٿي سگهيس.
نتيجي ظاهر ٿيڻ تي ٻيڙو پار - آلجبرا ۾ ۵۶، ٻئي پيپر ۾
۴، ڪل پاس مارڪون ست!!

ٻئي سال ۾ پڙهڻ تي ته ڌيان ڏيڻوئي هو. هڪ ته
ساليانو امتحان هيل بمبئي وشو ودياليه وارن کي وٺڻو
هو، ۽ ٻيو ته اِنٽر جو نتيجو هميشه ڪسو ۽ ڪاڻ پيريو
ثابت ٿيندو هو، جنهنڪري انهيءَ اُلڪي جو ڪارڻ
ته ڪيڏانهن يادداشت ۾ نالوئي نه هجي! تنهن ڪانسواءِ
جئن ته هاڻ ڪاليج جي وايومنڊل کان پليءَ پت واقف
ٿي چڪا هئاسين، تنهنڪري وڌيڪ وقت وڃائڻ فضول
هو. ٻئي سال ۾ پروفيسر پڻ شد مد وارا هئا. انگريزيءَ
جو مک اَڌياپڪ هو پروفيسر ٽلومل آڏواڻي. هوُ اڪثر ريت
انگلستان جي شرومڻي شاعر ۽ ناٽڪ نويس جا ناٽڪ
پاڙهيندو هو. شڪل شاهاڻي، پوشاڪ پوري ڍنگ جي
۽ شانائتي، سر تي وارن جو بوجو گهٽ، تن جي توانائيءَ
جو شوقين، تنهنڪري ڪاليج ۾ جو سهي سنهري اُڇو
اوجل ٿي ايندو هو ته ڇهري سان گڏ مستڪ پڻ پيو چمڪندو
هوس. مک انگريزي اَڌياپڪ ڄرائي وارو مڙس هو.
هلندو آهستي هو ۽ پاڙهيندو پڻ ڌيري هو.

١١- پروفيسر

پهرئين سال ۾ ڪاليج سان مس وڃي واقف ٿياسين، ويرم جهٽ وهامي ويئي، پر ڪنهنکي به سمڪ نه رهي. تنهن هوندي به قسمت سٺائي هئي جو پهرئين سال جو امتحان ڪاليج پاڻ وٺندو هو، جنهنڪري گهڻي متا ڪوهه ڪرڻي ڪانه پيئي. تنهن هوندي به ڪن ڪمن ۾ خبردار رهڻو پيو، خاص طور حسابن ۾ پوري سجاڳ ٿيڻو پيو. حسابن جو مک-اُستاد پڪ هو پروفيسر ٺهلرام بلواڻي. هونءَ پنهنجي سر گهڻو ڀلارو، پر امتحان ۾ ڪهل ڪرڻ کي هو مها پاپ ڪري سمجهندو هو. ڌرمراج جي تارازيءَ جي به هرهنڌ هاڪ وڳل آهي، پر پروفيسر جي تڪ تور ٿهائين تيز! مان انهيءَ ڪري ذرا گهٻرائجي ويس جو سال جي شروعات ۾ صحت سٺي نه هئڻ ڪري جاميٽري ۽ ٽرگنا ميٽري اُصولي طرح سمجهي ڪانه هيم. انهي ڪري منهنجو سارو مدار الجبرا تي هو، جنهن ۾ هڪ سؤ مارڪن جو پيپر هو. مونکي انهيءَ پيپر ۾ ٽي ٻئي پيپر جي مارڪن جي ڪوت جو پورائو ڪرڻو هوءَ؟ اهو پيپر پروفيسر ٻلواڻيءَ کي ٿي تپاسڻو هو! پر اينري پڪ هيم ته جي حسابن جو پروفيسر رحم ۽ رعايت مان نه ڄاڻي، ته انرڪ ڪرڻ ڪان پڻ هوُ ونءَ ويندڙ هو. انهيءَ ڪري ڪجهه ڏيهو ته محنت ۽ ڌيان سان هنجي پيپر ۾ پنهن پارهان پڻجي سگهندا. تيو به ائين حسابن جي ٻئي پيپر ۾ سوال ٿي

مهل ڳالهائڻ بيهندو هو تہ جڻ سنڌ جي ڪوئٽيا ميل
ڇٽي. ڪراچيءَ کان هلي، سڌو ڏوُن دا ٻيجي! ڳالهائيندو
بہ هر ڪنهن وشيہ تي هو. ڪيس تقرير جي نينب ملي تہ
ناڪار پٽيءَ کين ڪندو هو ۽ اهڙي جوش ۽ جذبي سان
ڳالهائي ويندو هو، جو ڪنهن کي بہ لڪ کين پوندي
هئي تہ هوُ ڪو محنت ڪري خاص طور تيار ٿي آيـو
هو. تنهن کانسواءِ سندس خيال جي رفتار ڳالهائڻ جـي
رفتار کان گهڻو تيز رهندي هئي، جنهنڪري ڳالهائيندي
ڳالهائيندي اکر کائي ويندو هو ۽ فعلن جي ڪا بہ سمڪ
نہ رهندي هئس؛ پر چاڪاڻ تہ سندس ڳالهائڻ جي رفتار
ڪافي تيز هئي، تنهنڪري ڪنهن کي بہ سندس
ويـاکياڻ ۾ گهٽ وڏائـيءَ جي سمڪ نہ پوندي هئي.
سندس لکڻ ۾ بہ ڳالهائڻ وارو لهرو جاري هو. هن ڪو
خاص گرنٿ کين رچيو، پر مخزنن ۾ سندس ليکن جي
لانڍ هلي ايندي هئي. سندس لکڻيءَ ۾ اکـرن جي
اوڙڪ پيئي وسندي هئي. ڳالهائڻ ۽ لکڻ ۾ رفتار ۽ لهري
سبب پروفيسر لالسنگهہ شاگردن جو لاڏلو بڻجي چڪو
هو. سندس قٽا قت گفتار ٻڌندڙن کي هميشہ اچرج ۾
وجهندي هئي. انهيءَ سبب هـوُ جتي بہ نظر ايندو
هو اتـي ميڙو متو بيٺو هوندو هو. سندس ڪوٺـيءَ ۾
چانـگہ چوڪرين جي سندس چوگرد اهڙي تـہ چانئي
بيٺي هوندي هئي، جو پاڻ تہ جڻ ڏسڻ ۾ ئي نہ ايندو
هو؛ ۽ ٻـاهر وري چوڪر وڪوڙي بيٺا هوندا هئس.

سندس بيان ۽ اُپٽار پڻ وزائتي نوع ۾ مک مان نڪرندا هئا، جنهنڪري اهي ذهن ۾ ٺهه پيهي ويندا هئا. ويتر جو هر گهڙيءَ چشمو لاهي، سفيد رومال سان صاف ڪري، وري پيو چاڙهيندو هو ۽ رکي رکي هٿ الاست تي ڦيريندو هو، ته انهو پڻ شاگردن تي تحسين جوڳو اثر پوندو هو. سندس ڳالهائڻ مان ظاهر ٿي بيهندو هو ته اڀياس خاصو هوس، ۽ پاڙهڻ جي طرز لاثاني. سندس رهڻ ڪرڻ جو ڍنگ نيارو ۽ اميراڻو. سندس بنگلو ۽ باغيچو، سڀ ۽ [illegible] پروفيسرن کان سهڻو ۽ سٺائو!! خيال پڻ اميراڻا ۽ علحدا. هڪ دفعي ڪاليج جي لئبرري ۽ ڊبيٽنگ سوسائٽيءَ جي سهاري هيٺ ڀاشڻ ڏنائين، جنهنجي وشيه هئي: "شاگرد ۽ پروفيسر". ڀاشڻ ڏيندي هن فقط انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو ته پروفيسر شاگردن جي عزت جا هر حال ۾ حقدار آهن. ڀاشڻ بعد ٻاهر نڪرڻ تي مون سندس خيال کي رد ڪند ڏنو. منهنجو چوڻ هو تہ شاگرد پروفيسرن کي مان تڏهن ڏيندا، جڏهن هوُ اُن مان لاءِ پاڻکي مستحق ثابت ڪندا؛ عزت ۽ مان جي [illegible] ڪري نٿي سگهجي، اهو اُڳلي جي ورتڻ مان ٺهي جي اندر ۾ پنهنجو پاڻ اُڀجي يا اُتپن ٿئي ٿو. پر پروفيسر صاحب منهنجي اِها منطق اصل ڪين مڃي. آڏواڻي صاحب کان يڪدم پوءِ انگريزيءَ جو ٻيو پروفيسر هو لالسنگهه اجواڻي. هوُ تہ جل ـ ڦٽاڪو لڳو پيو هو! ڳالهائي ته تڪڙو، خيال ته تڪڙو ڪري، پڙهي ته تڪڙو، لکي ته تڪڙو!! جنهن

ويس وڳا لاهي، ديسي پوشاڪ پهرڻ لڳو. ديس جي دونهين ۽ پاڙهڻ جي لڳن اُها لڳي اچيس.

انگريزيءَ جي پروفيسرن ڌاران علم منطق جا پاڙهيندڙ ٻہ پنهنجي نالي وارا هئا. وڏو اُڌياپڪ هو، پروفيسر گيانچند ڪيولراماڻي. هو قداور ۽ گنڀير پروفيسر هو. هنجي خيال موجب مڙيئي شاگرد موڳا مٺ هئا، جن جي مغز ۾ علم منطق جا اصول پوري نڪاڻي وهارڻ ڪاڻ اُنهن کي زوردار نموني دهرائڻ جي درڪار هئي. انهيءَ ڪري هو هرڪا ڳالهہ ذهن نشين ڪرائڻ ڪاڻ اُن تي نہ فقط زور ڏيندو هو، پر اِها ڳالهہ ٻہ چار ڀيرا وري وري چوندو هو. علم منطق جي مکيہ اُڌياپڪ جي علميت هڪ پنن جي ٿهيءَ ۾ سمايل ٿي ڏٺي. هو ليڪچر شروع ڪرڻ کان اڳہ پنهنجي سفيد ڪوٽ جي مٿئين کيسي مان هڪ چوٿا تيل پنن جي ٿهي ڪڍندو هو، جنهن جا ورق هڪ کهيءَ ۾ ڪنا ۽ ٽانڪيل ٿيا بيٺا هئا. اِهي پنا منهنجي ڏيهن ۾ ٿي ڳاڙها ٿي چڪا هئا ۽ سندن ڪنڊون گسي ڦاٽي چڪيون هيون. اِها علمي پوٿي پروفيسر صاحب آدجڳاد کان ڪم آڻڻ شروع ڪئي ٿي ڏٺي. پر منجهس ڪهڙو اُمرت ڇٽيل هو، تنهن جو اسانکي پتو نہ پيو، ڇاڪاڻ تہ انهيءَ پڇاڻ لاءِ اسان پاڻ ڪين پتوڙيو، نڪي ڪي انهيءَ جو تخمينو لڳائي سگهياسين تہ ان بنديءَ تي پروفيسر صاحب جو ڪيتري قدر مدار هو، جو تہ اِها من مستي اسان تي

تنهن ڪانسواءِ ناول، اخبارون ۽ ٻيا ڪتاب به جهجها
پڙهندو هو، جنهنڪري اکيون سسي چڪيون هيس ۽
ٻلوري شيشن واري عينڪ پائڻي پيئي هيس، پر دماغ
اهڙو چست ٻڌجي چڪو هوس، جو ڪيس جيتوڻيڪ ڏکيا
۽ اَڻوڻندڙ ڪتاب پاڙهڻ لاءِ ڏنا ويندا هئا ته به هُو تڙ مثال،
آکاڻيون ۽ نُونڪا ڏيئي، مشڪل خيال آسان ڪري
ٻيهاريندو هو ۽ ٻسن ڪتابن ۾ اُئون روح ڦوڪي ڪين
جاندار ٻڻائي ڇڏيندو هو.

اَنگريزيءَ جون ٽيون پروفيسر پنهنجو مٽ پاڻ هو.
پروفيسر منگهارام ملڪاڻي مڃنتي مڙس هو. ڪتابن پڙهڻ
جو پروفيسر ملڪاڻيءَ کي به ڪو مرض لڳل هو! سندس
پڙهائي اَڻرائتي ثابت ٿيندي هئي، ڇاڪاڻ ته هُو جوش
۽ جذبي سان پاڙهيندو هو. هُو پاڙهڻ ۾ جڻ پنهنجي
جان جو داءُ لڳائيندو هو. هُو جيڪي پاڙهيندو هو،
سو پاڻ ڪري ڏيکاريندو هو. سندس ناز نخرا ۽ لٽڪا
چٽڪا شاگردن کي خاص پسند پوندا هئا. سندس
جان فشاني سندس پاڙهڻ مان ڇٽي پيئي ٻڪندي هئي-
سياري جي موسم ۾ به پگهر سندس منهن جي پاسن
کان تڪڙين لاڙن ۾ ترڪندو نظر ايندو هو!! ملڪاڻي
صاحب شوقين هو. هر انگريزي طرز کان واقف هو،
جيتوڻيڪ ولايت مان ٿي ڪين آيو هو. پر ديس لاءِ
قرب جي سندس جگر ۾ جدا ڪوني هئي. ١٩٢١ع
واري قومي هلچل جو مٿس اهڙو اثر پيو جو ولائتي

رفتار سان ڳالهائڻو پوندو هوس. لفظ توڙي جملا، جي سنڌس زبان مان بيدڙڪ اُڪلندا ايندا هئا، سي سڀ چٽا ۽ صاف ٻڌڻ ۾ ايندا هئا، جنهن ڪري ڳالهه سمجهڻ ۾ دقت اصل ڪين ٿيندي هئي. سنڌس ڪنڌ جو اَڌ گول ۾ ترتيبوار نموني ڦيرو ٻيشڪ رونق ڀريو هو.

انهن کان سواءِ فارسيءَ جو پروفيسر پڻ لاثاني هوندو هو. ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، ڪلاس ۾ جيتوڻيڪ ايندو دير سان هو، ۽ ڪلاس ڇڏيندو سويل ئي هو، تہ بہ سنڌس پاڙهڻي لطف ڀري هئي. سنڌس هلڻ ۽ ڳالهائڻ ناهوڪو، ۽ شاهاڻو هو. جيتوڻيڪ هو قد جو ڇوٽو هو، پر سنڌس پوشاڪ ۽ ڊول ڍنگ، سنڌس اميراڻي هستي چٽي پٽي ٻڌائي. سنڌس مرڪڻ، ۽ مشڪڻ نرالي ڍنگ جو هو، ۽ شاگرد، جي سنڌس چرچو جهٽ ڪين جهٽي سگهندا هئا، سي سنڌس مرڪڻ تي مرڪڻ شروع ڪندا هئا!

اسان جو تواريخ جو پروفيسر پڻ واه جو وڻندڙ ۽ وندرائيندڙ هو. هو ڪرستان ڌرم جو هو، ۽ سنڌس نالو هو، ڊاڪٽر ايڊرين ڊوئارٽ. هو لکڻ توڙي ڳالهائڻ ۾ ٻولي هميشه چيدي ڳالهائيندو هو. سنڌس پاڙهڻ جي طرز پڻ نرالي هئي. هو ڪڏهن بہ تواريخ جي واقعن جا گهڻا تفصيل ڏيئي شاگردن کي تواريخ پڙهڻ کان ٿڪائيندو يا ٿهائيندو ڪين هو. هو فقط انهن ضروري حقيقتن جو پوري پيماني تي ذڪر ڪندو هو،

سوار ڪين ٿي هئي، جو اِها پوئتي ٽڳائي ڪجهه تماشو ڏسون!! باقي ايترو بيشڪ محسوس ڪيوسين ته علم منطق جو اهو حصو جو ڪيس سيکارڻو هو، تنهنم اڪيچار مثالن ڏيڻ جي ضرورت هئي ۽ انهيءَ چڙيل ڪتابڙيءَ ۾ اهي مثال ئي ڏنل ٿي ڏنا جي هونءَ پروفيسر صاحب کي ياد ڪرڻ جو ڪتن ڪرڻو پوي ها، جو علم جي اُصولن خلاف هو. پروفيسر گيانچند وطن-دوست هو. ديس جو سڌ اونائي ١٩٢١ع کان هن سفيد کاڌيءَ جي پوشاڪ پهرڻ شروع ڪئي هئي - اِها نه فقط اسان جي ڏينهن ۾، پر اڄ ڏينهن تائين، انهيءَ زماني کان پنجويهه سال پوءِ به، بنا ڪنهن ڦيرڦار جي، قائم آهي. اِها لڳن مهاتما گانڌيءَ پارٽ جي پڙهيل طبقي ۾ پنهنجي پهرين قومي هلچل پيري جاري ڪئي هئي، جنهن جو شڪار پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پڻ ٿيو هو. مونکي علم منطق جي پاڙهڻ ۾ نديو آڏ ياڪ پڻ گهڻو پسند پيو. هوُ هو پروفيسر اي. جي. جيٺمداڻي. هوُ جوان هو، چست هو، ۽ ڪپڙي لٽي ۽ شڪل شبيهه ۾ ٺاهوڪو هو. هوُ ڪلاس ۾ گهڙڻ سان ڳالهائڻ شروع ڪندو هو، ۽ اَڪثر ريت ميز تي ويهي پاڙهيندو هو. وينوهڪ ئي هنڌ هوندو هو، پر سندس بولتو ڪنڌ آڏ گول ۾ پيو ڦرندو هو، جنّن ميز وارو پنکو ڪندو آهي. سندس پاڙهڻ جي وشيه اَهڙي هئي جو ڪيس گهڻي اُپٽار ڪرڻ جي ضرورت پوندي هئي، جنهن ڪري سڄو وقت ۽ تيز

هوندو هو. سندس بيان اَهڙو سهڻو ۽ سباجهو، جڻ ڪتاب پيو پڙهجي. سندس ليڪچر جا نوٽ وٺڻ بعد ڪتاب پڙهڻ جي ڪا به ضرورت ڪانه پوندي هئي!

جيتوڻيڪ مڙيئي پروفيسر قابل هئا، (قابل ماڻهو تنهن زماني ۾ هٿ ڪرڻ آسان هو، ڇاڪاڻ ته ڪين پگهار سٺا ملندا هئا)، ته به ڪڏهن اَڌ ياپڪن جي پاڙهڻ مان البت ڪک ٿيو هو. پر انهيءَ سمي پيرڊينگ ڪرڻ جو مرض اهڙو وچڙجي ڪين ڇڪو هو، جهڙو هيئر ٿو نظر اچي. مونکي اهڙي يادگيري ڪانهي ته مان ڪو ڄاڻي واڻي ڪلاس مان غير حاضر رهيس. ڪلاس مان تنگ ٿيڻ جا به ڪارڻ ٿي ٿي سگهيا. هڪ ته وقت تي وشيه بلڪل ئي خشڪ هوندي هئي، جا جوانن جي طبيعت تي پوڻ واري ڪانه هئي، ۽ ٻيو ته ساڳين ماڻهن کي هر روز ٻڌڻ ڪري به ڪک ٿيو هو، ڇو ته سندن ڍنگ ۽ طريقو هر هميشه ساڳيو!! تنهن ڪري جڏهن ڇوڪر ڇوڪريون ڪک ٿيندا هئا ته يا ته ٻه چار پيرڊينگ ڪندا هئا، يا ته ڪلاس ۾ ڪجهه چرچو مسخري ڪاهي وجهندا هئا. هڪ لڳا ڪي ڪرستان نينگر شيڪسپيئر جون سرڪيون ٻڌي اَچي حيران ٿيا. ڪين عجب انهيءَ تان ٿي لڳو ته شيڪسپيئر جي هر روز ساراهه مان پروفيسر ٿڪو ڇو ڪين ٿي! سو ٻيو چاڙهو نه ڏسي، پروفيسر جي شيڪسپيئر جي ناٽڪ پاڙهيندي، هنن پاڻ ۾ اوچتو ئي ٽهڪ ڏنو. آواز

جنهان نہ فقط قصو صاف ۽ نرنگہ تي بيهندو هو، پر
اِتهاس جي ڪوچ تي دل پيئي ورندي هئي. سندس
پاڙهڻ جي اهائي اعليٰ خوبي هئي جو هو جذبي سان
ڳالهيون بيان ڪندو هو، جنهن ڪري وشيہ جي اڀياس
۾ دلچسپي وڌندي هئي. پروفيسر ڊوئارٽ پار-وِس
ماڻهو هو. منجهس ڌرمي تعصب يا اوچ نيچ جا هئا.
ويچا اَصل نظر نہ ايندا هو، هر ڪنهن سان ولندو ملندو
هو، جنهن ڪارڻ پڻ شاگرد کيس گهڻو ڀائيندا هئا.

اهڙو بيو اثرائتو پروفيسر هو منهنجو گر-پنا، پروفيسر
ڌرمداس مـاڙيوالا. هو شانتي پـرش ۽ مـانيڻو منش
هو. هو پـاڙهڻ کـانسواءِ ڪنهن بہ ٻيءَ ڳالهہ ۾ ڪين
پوندو هو. چاڪاڻ تہ هو نہ هو ڪنهن جي هٿئينءَ
۾ ۽ نـہ ڪنهينءَ ۾، ۽ مـاٺ مـيـٺ ۾ پنهنجو ڪـم
اَڪلائي ويندو هو، تنهنڪري سندس هستي ۾ هڪ
اَنوکي بزرگي ڇانيل هئي. باقي پاڙهڻ ۾ پنهنجو مٽ
پاڻ هو. جيتوڻيڪ هو ڪڏهن بہ ولائت ڪين ويو تہ
بہ جن بہ يورپين پروفيسرن سندس وقت ۾ پاڙهڻ ڏنـا
هئا، تن کي هن باريڪيءَ سان جاچيو، سندن ڪاميابيءَ
جي ڪنجي ڳولي لڌي هئي. هو اڀياس جـو ڪوڏيو
هو ۽ هميشہ پيو پڙهندو هو. مان جڏهن ڪاليج پڙهندو
هوس تڏهن بہ کيس ڏيهاڙو سالن جي پاڙهڻ جو آزمودو
هو، تنهن هوندي بہ پڙهڻ بنا ڪڏهن بہ ڪين اچـي
پاڙهيندو هو. انهيءَ ڪري سندس پاڙهڻ ڇٽو ۽ سوُدو

شيڪسپيئر ”فني“ (*Funny*) آهي يا نه؟“ ۽ ڳالهه
ٽري ويئي.

جڏهن پروفيسر جو پيرئيڊ شاگردن جي لحاظ کان وڏي پوندو هو ته پاڻ ۾ پيئي سس پس ڪبي هئي. انهيءَ لاءِ پاڻ ۾ چونڪڙيون ٺاهيون هيون. اسانجي چوڪڙيءَ ۾ چار ڄڻا هوندا هئا: مان، هرگن ٽيجوڄا، سيد ۽ چاپا. جدا جدا قسمن جا ماڻهو الائجي ڪيئن اچي گڏ ٿيا هئاسين - ٻه سنڌي، هڪ گجراتي ۽ هڪ ميان مسلمان. اسان مڙني مان سيد کي سهڻي انگريزي لکڻ ايندي هئي. انگريزيءَ جو محاورو ۽ اُپياس اهڙو سٺو هوس، جو ڦوڙاڻ اکر آپائتي طريقي ڪم آڻي، بيان کي زيباور بڻائيندو هو. هوُ خاص طور پروفيسرن کي پاڙهڻ مهل باريڪيءَ سان جاچيندو رهندو هو. آخر هڪ ڏينهن سارو پوٽاميل لکي آيو، ۽ چوڪڙيءَ ۾ پڙهي ٻڌايائين. هر هڪ پروفيسر جو بيان فرحتي ۽ تز نموني ڪيل هو، ۽ اهو ليک کي قدر وڌائي، جڏهن ڪاليج مخزن ۾ ڏنائين ته سڀني کيس داد ڏنو ته خود پروفيسر به ڇپيا اهڙي نوع ۾ لکي سگهندا!! هرگن وقتائتي ٽيڪا ٽپڻيءَ ۾ پڙ هو، ۽ وقت بوقت پيو چوڪڙيءَ کي وندرائيندو هو. چاپا چوڪڙيءَ جو مسخرو هو. آواز هوس سنهو، ڪلڻ به هوس کل جهڙو، ۽ ڳالهيون ڪندو هو ٽوائي؛ جنهن ڪري چڱو ڇهڪڙو لڳائيندو هو. باقي رهيس مان. منهنجو جي ليڪچر ۾ ڌيان نه لڳندو هو

تي پروفيسر صاحب پنهنجي وياڪاڻ جي غلطين مان ڇرڪ
پري سجاڳ ٿيو. عام ريت اهڙي گستاخي خير ڪو
سنيري!! پر ڇوڪر ڇتي ذات جا، پوءِ پون ڪن
بازار ۾. انهن سان پهچي ڪير! پاڻ پڪو ڪري،
پروفيسر صاحب ڇوڪرن کان پڇيو، "ڪلو ڇو ٿا؟ اهڙي
کلڻ لائق ڳالهه هجي ته ٻڌايو ته اسين به ته ڪو اُنجو لطف
وٺون." انهيءَ تي سنڌين سردار ورندي ڏني ته "سائين،
شيڪسپيئر به ڪو عجيب آدمي ٿي ڏٺو! ڏسو لکي
ڇا ٿو!!" انهيءَ تي پروفيسر صاحب پاڙهڻ واري صفحي تي
نڪڙي نظر ڊوڙائيندي، ڳاڙهو ٿيندي، چيو ته "هن صفحي
تي ته ڪا به اهڙي ڳالهه ڪانه ٿي نظر اچي جنهن تي هوند کل
اچي." ان جو جواب آيو ته "سائين، اسين انهيءَ صفحي
جي ڳالهه ٿورئي ٿا ڪريون، فلاڻي صفحي تي ڏسو،
لکي ڇا ٿو!!" پروفيسر انهيءَ تي ٽاڻي ويو ته ڇوڪرن
مڙيوئي اڙ ٻنگائيءَ تي سنڌرو ٻڌو ٿي ڏنو. سنڌن ڌيان
ٻئي طرف ڊوڙي رهيو هو، ۽ هيءَ سانگ کل مسخريءَ
خاطر رچيو ويو هو. ڪيس پڪ ڪانه هئي ته اُن صفحي
تي، جنهن ڏانهن شاگردن اشارو ڪيو هو، ڪا کلڻ لائق
ڳالهه آيل هئي. انهيءَ رچنا ۾ بيو کهڙو غلم رٿيو ويو
هو، تنهن جي جاچ نه هئڻ ڪارڻ پروفيسر صاحب سارو
قصو اُتيئي ختم ڪرڻ جي خيال کان چيو: "نهيو نهيو،
جڏهن انهيءَ صفحي تي آياسين، تڏهن ڏسي وٺبو ته

١٢- مشغُوليون

ڪاليج ۾ شوق جي بازار نه هميشه سرگرم رهندي هئي. عام رواجي ماڻهو نه پنهنجن ٻارن کي ڪاليج ۾ پاڙهڻ جو نه سمت ساري سگهندا هئا ۽ نه ساهس رکندا هئا. ڪاليج جو خرچ تنهن زماني ۾ ڪو خاص ڳائي پڳو ڪين هو. شاهوڪارن لاءِ ڪاليج ۾ اچڻ عام رواجي ڳالهه هئي. باقي رهيا وچولي درجي وارا، سي به چاڪاڻ نه اڳتي وڌڻ جي آشا رکندا هئا، تنهنڪري ڪوئي ڪسوئي ٻارن کي ڪاليج پاڙهڻ جو ڀتن ڪندا هئا. شاهوڪاري ٻار جي جوانيءَ ۾ شوق نه ونن نه ٻيو وجهه نه. وري اچڻوئي ڪين هو، تنهنڪري هوءَ ڪاليج ۾ نرڪي ڦرڪي سان ايندا هئا. تنهن ڪانسواءِ ڪراچيءَ ۾ شخصي ڏيکاءَ جو ٻيو هند نڪاٽو هوائي کهڙو! شاهوڪارن تي ريس ڪندي، وچولي درجي وارا پڻ پٺتي ڪين پوندا هئا. انهيءَ ڪارڻ ڪاليج فيشن جو مرڪز هو. تنهن هوندي به ڪاليجي ڪڪن ٺوڙي ڪڪين ۾ قومي جذبو ڪافي هو. عام ريت برابر ڪاليجي وديارٿي انگريزي طرز جي هر طرح پنيرائي ڪندا هئا، تنهن هوندي به قوم جي بهبوديءَ ۾ سندن صدق آڻاه هو. مثال طور ڪاليج لاءِ اِها هڪ لازمي رسم ٺهجي چڪي هئي نه ڪراچيءَ ۾ ڪو به قومي اڳوان اچي نه ڪاليج ۾ سندس

ته مان پيو چوطرف نهاريندو هوس، ته ڪٿي ڇا پيو
وهي واهري! پروفيسرن جي ليڪچر کان سواءِ ڪلاس
۾ وچڙ ڪارناما چالو رهن ٿا، جي جيڪڏهن درج
ڪجن ته هڪ خاصو قصو ٺهي پوي. هڪ دفعي ڪو
پروفيسر ڪو نه آيو هو، سو سيگهه ڪري، جيڪي اڳئين
پيرئڊ ۾ ٿي گذريو هو، سو لکي ورتم. ٻئي پيرئڊ ۾ پڻ
پروفيسر دير سان آيو، تنهن ڪري وقت وڃڻ نه وڃائڻ
ڪاڻ اهو بيان ڇوڪريءَ ۾ پڙهيم. سيني ڌيان سان ٻڌو.
پر هر ڪو چئي ته ان ۾ گهڻو وڌاءُ هو. بيان ۾ گهڻو حصو
هڪ ڇوڪريءَ جي ڪلاس ۾ پروفيسر بدران پاڻ ڏانهن
شاگردن جو ڌيان ڇڪائڻ جو ذڪر آيل هو. دوستن جو
خاص طور اعتراض اهو هو ته اهڙو نازءِ انداز ممڪن ناهي.
اَڃا اها رد بدل چالو هئي ته پروفيسر اچي سهڙيو،
جنهن بعد ڪجهه ڇوڪريون به ڪلاس ۾ گهڙيون.
منهنجي اشاري تي منهنجن دوستن هڪ نيڻگر تي
جاچ رکي. جڏهن پروفيسر صاحب جو پاڙهڻ ختم ٿيو ته
سيني مونکي گهيرو ڏنيون ته ”واه جو ڪيل جو هوبهو
چٽ ڪڍيو اٿيئي.“

چڙيو. پر شاباس هجي پنڊت صاحب کي، جو حالتون محسوس ڪري هُوهال ڪان ٻاهر اچي مٿين ڏاڪي تي ڪجهه مهل ترسيو. اُت ڏاڪا هيٺ اسين ڪئميرائن سان تيار بيٺا هئاسين. هرڪو واري وٺيءَ تي ٽڪرو ٽڪ ڪندو، هٿندو، ٻئي کي وارو ڏيندو وڃي. ڪئين فوٽو نڪتا، پر هرڪو منتظر ته سندس فوٽو سٺي کان سٺو بيهي! جڏهن فوٽا ڇپجي تيار ٿيا ته اُٺ ٽڻ اها ته مخزن لاءِ ڪهڙو ٿو پسند پوي!! خوب زور ٻار هليا. پر مان لهارو، سو ڪنهن کي چوان ۽ ڇا چوان؟ صبر ۾ ويٺي تماشو ڏٺم. آخر فيصلو ٿيو- منهنجو فوٽو بحال ڪيو ويو!! سپاويڪ گڏ گڏ ٿيس ۽ حوصلو وڌيم.

ڪجهه عرصي پٺاڻان خان عبدالغفار خان، سرحد جو گانڌي، ڪراچيءَ آيو. رسم انوسار ڪيس پڻ نينڊ ڏيڻي، ڪاليج ۾ گهرايو ويو. ڪيس مون اڳي به هڪ دفعو ڪاليج ۾ ئي ڏٺو هو. ١٩٣١ع ۾ ڪانگريس جي ساليانى بيٺڪ ڪراچيءَ ۾ لڳي هئي. ان موقعي تي سڀ اڳوان اچي ڪراچيءَ ڪٺا ٿيا هئا. اُن پيري گهٽن کي ٿي اڳوانن ڪاليج ۾ آندو ويو هو. جڏهن سرحد جي گانڌيءَ کي سڏ ٿيو ته ”ڪجهه ٻه اکر ڳالهاءِ“ ته هيءُ پٺاڻ پرش همت ادب جا ٻڌي، چوڻ لڳو ته ”مان ڇا چوان؟ آءٌ ته خدا جي خلق جو هڪ نماڻو خدمتگار آهيان، قومي فوج جو هڪ رواجي سپاهي؛ جتي اڳوانن ۽ ڪپتانن اوهانکي سمجهه ڀريون صلاحون ڏنيون آهن، اُتي آءٌ ڪهڙي گوهرفشاني ڪريان.

پاڻ ضرور ٿئي! اهو ڪاليج جي عزت برقرار رکڻ جو مکيه چند ڪري ليکجڻ ۾ ايندو هو!! تنهن ڪانسواءِ فوٽن ڪيڻ جو پڻ ڪاليج ۾ شوق چڱو وڌيل هو.

مونکي پڻ ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ سان فوٽن ڪيڻ جي چڪ ٿي. خوش قسمتيءَ سان شهر جي هڪ فوٽوگرافر سان منهنجو جهٽ سنبند ٿي ويو ۽ جلد ئي فوٽن ڪيڻ ۾ هوشيار ٿي ويس. ڪاليج جي ششماهي مخزن ۾ ڪاليج سان مکيه واسطو رکندڙ واقعن جا چٽر چڱي چوڄ سان وڌا ويندا هئا. خاص طور قومي اڳوانن جي فوٽن تي چڱي چٽاپيٽي لڳندي هئي. جڏهن مان پڙهندو هوس ته پنڊت جواهر لعل نهرو ڪاليج ۾ آيو. تنهن زماني ۾ هو ننڍي نهيءَ وارن جو مٿي جو مور ٻڌجي چڪو هو. تنهنڪري جڏهن هو ڪاليج ۾ آيو ته ماڻهن جي پيهه جو ڪاٿو ئي ڪين رهيو. ڪاليج ۾ سندس پاڻ ڏينهن جو ٻارهين ٻجي رکيو ويو هو، تنهنڪري جڏهن تقرير ختم ٿي ته ڏاڪ منجهند تي چڪي هئي. گرمي به غضب جهڙي هئي؛ مٿان جهڙ به جهمر لڳائي. اُنيٺي سڀ پيو ٻکي، اُنيٺي جهڙ پيو ٿئي.. اهڙي ويل فوٽو ڪيڻ البت ڪٺن ٿي پيو. مٿان وري پيو مسئلو ڪاهي پيو - ديس جي دلاري جا فوٽو-چڪيندڙ جهجها. تنهن ڪانسواءِ هرڪو پيو اڳيان وڌڻ جي ڪري. هڪ ڏر ٿتي، پيو جهڙالو، ٽين ماڻهن جي پيهه، مٿان فوٽو ڪيندڙن جي چڙهت ۽ چٽاپيٽي، تنهن قصو چڱو مشڪل ڪري

فوٽا صفا ڪرائڻ تي ڌسان ته مار! پرنسيپال ۽ پناڻ پئي
گڏ نڪتا ته هئا، پر پرنسيپال جي نونت غائب، ته پناڻ
جي ٽپڙ گم! باقي فوٽو سو سٺو، ڇٽو ۽ سهڻو بيٺو هو.
اندر ۾ اها ئي آنڌ ماند ته مخزن وارا اها تصوير
ونندا؟ بين پڻ چڱا فوٽا ڪڍيا، پر ڪنهن جي به
فوٽي ۾ پرنسيپال نظر نٿي آيو، ۽ ڪانگس سواء خان
عبدالغفار خان البت اڪيلو ۽ ٻيو پئي لڳو؛ جنهن
ڪري اهو آئٽ هوم ته منهنجو فوٽو ئي قبول پوندو.
پر ڇورا ڪورا چالو رهي جيسين فيصلو ٿئي. سيئي اها
ڳالهه مڃي ته تصوير ڇڪڻ جي لحاظ کان منهنجو فوٽو
مڙني ۾ سٺو هو، مگر انهن سيني مٿي ۽ ٽوُنت جي
ڪٽجي وڃڻ ڪري منهنجي فوٽي خلاف وڏو اعتراض
اٿاريو. مون کين گهڻوئي سمجهايو ته اخباري فوٽن ۾
نه فقط اهي اتفاق عام ريت رهن ٿا، پر حقيقت ۾ اهي،
نقص جي ڪري ئي، قدر جو باعث ليکجڻ ۾ اچن ٿا.
تنهن وقت ڪراچيءَ ۾ اخباري فوٽا البت ڇبا ڇپيا
هئا، جنهنڪري اِنهن جو قدر پڻ ڪن ڇبن وٽ هو.
مون پنهنجي فوٽي ٻاران مٿو گهڻوئي ماريو، مگر ٻٽيو
اهوئي جو مالڪ ڪي ٽي وٽيو! منهنجو فوٽو انهي دفعي
مخزن ۾ ڪين ڇپيو!! ڏک ڏاڍو ٿيم، مگر پاڻڪي آئينده
لاء سونهري آسري جو ڏيڍ ڏيئي، وقت نباهيم.

مان ڪاليج ۾ هوس ته ڪراچيءَ ۾ ود يارٿي ڪانفرنس
جي بيٺڪ لڳي. ان موقعي تي پارٽ جي ٻرڪ قودي

آءٌ مسڪين، مونکي فقط اوهانجي دعا گهرجي، جنهن
منهنجي ٻارن ۾ سگهه رهي ۽ سمجهه ۽ ساڃهه سالم رهي،
جو آءٌ ديس ۽ قوم جي سيوا ۾ ڪجهه قدر سوڀارو ٿيان."
ڪٿا پناڻ، ڪٿا سندس نهٺائي ۽ نماڻائي!! سندس
نمرتا مونکي تنهن ويل ئي موهي ڇڏيو. تنهن سمي آءٌ
سڪول ۾ پڙهندو هوس. سوهيل جو هيءُ سدآچاري سودائي
سردار ڪاليج ۾ ٿي آيو ته آءٌ ٻڻ پنهنجي فوٽن ڪيڻ جي
پاڻي ساڻ ڪري، سو ٻڌئي اچي ڪاليج ۾ سهڙيس. هميشه
موافق ماڻهو هڪ ٻئي تي ڳاهٽ ٿي ٿيا. خان عبدالغفار
خان جڏهن آيو، تڏهن مان تيار ٿي بيٺس، سندس فوٽو ڪيڻ
خاطر. منهنجي هميشه اها خواهش هوندي هئي ته معزز
مهمان سان پرنسيپال صاحب ٻڻ فوٽي ۾ شامل هجي؛ پر
پرنسيپال ٻناڻيءَ کي ڏيکاءُ اهڙو پسند ڪين پوندو هو،
جنهنڪري رواج موجب فوٽي ڪيڻ مهل هو نظر ئي
ڪين ايندو هو. هن دفعي جڏهن ئي معزز مهمان موٽر
مان لٿو ۽ پرنسيپال صاحب کيس پرنام ڪري هال ۾ وٺي
ٿي آيو ته مون هڪدم ڪئميرا جي اک کولي فوٽي
ڪيڻ جي ڪوشش ڪئي. جان ڪٽي نهاريان ته قصو
بيهي نه پيو. گهڻوئي ڪئميرا جا طرف توڙي ڪنڊ ون
پاسا ڦيرايم، پر پرنسيپال ۽ پناڻ گڏ اچي ئي نه پيا سگهن!
پناڻ هو قداور ۽ پرنسيپال هو قد جو پورو پنو، تنهن
ڪري ٻئي ماپن نه پيا. آخر ڪئميرا کي آڏو ڪري،
تصوير ڇڪيم. تنهن کانپوءِ ٻڻ هال ۾ ڳچ فوٽا ڪڍيم.

ديس واسيءَ کي ڏسڻ ۽ ٻڌڻ لاءِ هرڪو خواهان هو، خاص طور جوان ٿهيءَ وارا. رسم اَنوسار ڪاليج جي وديارٿين جو ستيه - مورتيءَ سان گڏجڻ سياويڪ ۽ لازم هو. انهيءَ انديشي وديارٿي ڪانفرنس جي صاحب سيڪريٽري صاحب جي من ۾ ڪٿڪو جاڳايو. جيڪڏهن شري ستيه - مورتيءَ کي ڪاليج وارا ڀاشڻ لاءِ گهرائي ويا ته وديارٿي اجلاس ۾ ڪوئي ڪونه ايندو!! تنهنڪري چندوءَ (سيڪريٽري) پاڻسان ڄڻ پرڻ ڪري ڇڏيو ته ستيه - مورتي صاحب کي ڪاليج ۾ ٻڌهه وڃڻ نه ڏيو. انهيءَ سال ڪاليج جي چونڊيل عهديدارن ۾ قومي حوصلو ۽ اُتساه البت گهٽ هو، تنهنڪري ڪين ستيه - مورتيءَ کي ڪاليج ۾ آڻڻ جو ڪوبه ويچار ڪونه هو. جيتوڻيڪ مان عهديدار ڪين هوس، ته به شري ستيه - مورتيءَ جو ڪاليج ۾ نه اچڻ ڪاليج جي شان جي گهٽتائي سمجهيم. تنهنڪري ستيه-مورتيءَ کي ڪاليج ۾ ڀاشڻ لاءِ آڻڻ جي جوابداري پاڻتي هموار ڪيم. فوٽن ڪيڻ جو ته اڳيئي ويچار هوم، سو ڪاهيءِ ويس بندرتي، چاڪاڻ ته ستيه - مورتي صاحب جهاز رستي ڪراچيءَ اچي رهيو هو. وقت تي جهاز اچي بدڪي سان لڳي بيٺو ۽ شري ستيه - مورتيءَ جو سهڻو سواگت ڪيو ويو. مونسان گڏ ٻيا به ڪجهه جيترا ماڻهو فوٽي ڪيڻ لاءِ آيل هئا. سينيءَ کي فوٽي ڪيڻ جو پورو وجهه مليو ۽ هرڪو راضي ٿي، راهي ٿيو. مون ويچار ڪيو هو ته جڏهن ته شري

اڳوان شري ستيه - مورتيءَ کي اجلاس جو پرڌان ڪيو ويو هو. شري ستيه - مورتيءَ جو نالو اسان گهڻي وقت کان ٻڌو هو. پارٽي اسيمبليءَ ۾ ڪانگريس ٽڪيٽ تي چونڊجي وڃڻ بعد هن جيڪو سرڪار ۾ مانڊاڻو ڪاهي وڌو هو، سو ڪنهن کان لڪل ڪين هو. ستيه - مورتي ڪنهن به وشيه تي تقرير ڪندو هو ته سرڪاري طبقو ڪن ڪڙا ڪري چست ٿي ويهندو هو، ڄڻ سندن گهر تي ڪو جبري چڙهائي ڪري آيو هجي! سرڪاري عملي جون هر دفعي وايون ولريون ڪري ڇڏيندو هو. سڀ عجب کائيندا هئا ته ڪيئن خبرون ملن کتان ٿيون، جنهن آڌار تي هو سرڪار تي چوٽ ٿو چنبي. هر ڪنهن کي حيرت انهيءَ تي لڳندي هئي ته جن ڳالهين جو سرڪار کي به احوال ڪين پهتل هو، سي هن ڪانگريسي کي کتان ٿي هٿ آيون، جو سرڪار جي پٽ ٿي وائکي ٿي ٿي ويئي! ستيه - مورتي مدراسي سپوت هو. محنت ۽ اورچائي سندس رت ۾ هئي. هن ۾ ڪافي حوصلو هو ۽ هن مٿي چڙهڻ جي آشا تي رکي. سرڪار ظاهر ڪيو هو ته ڀارتواسين کي رفته رفته لوڪ - راڄ جا حق ڏنا ويندا. ستيه - مورتي محسوس ڪيو ته ”جڏهن اسيمبليءَ ۾ گوهر فشاني ڪندس تڏهن ته آزاد هند ۾ مونکي لائق عهدو نصيب ٿيندو.“ تنهنڪري هو هر طرح خبردار رهندو هو ۽ سرڪار تي حمله ڪرڻ جو موقعو هٿان وڃائڻ ڪڏهن ڪين ڏيندو هو. اهڙي هاڪاري

آڻيندڙ عورت فوٽا ڏيڻ جي ٻه پيڻي ڪري ۽ نه ڏيڻ جي ٻه پيڻي ڪري! مان جهت ٽاڻي ويس ته ڪيس پڻ هڪ فوٽو کپندو هو، سو هڪ ڪيس آڇيندي ٻاقي ٻيا هٿ ڪيم!! فوٽي ملڻ تي عورت گد گد ٿي ۽ شڪرانا ڇيندي وڃي ڪم کي لڳي ۽ آءُ ٻنا ٻر يوجن سڌ ڪرڻ جي ائين ئي ٽلهو رهجي ويس.

هت ته منهنجو سوال هوئي ڪونه، هت ته ڪاليج شان جو سوال هو. انهيءَ ڪري پنيا صاحب جي بنگلي تي جيڪي ٿي گذريو اُن تي مٽيان ڏاڍي لڳيم. آءُ سڌو ڪاليج ۾ آيس ۽ ڪرتار پنجواڻيءَ کي ڳولي ڪڍيم. مان عهديدار هوس ئي ڪين، تنهنڪري آءُ ڪهڙي حيثيت ۾ شري ستيه-مورتيءَ کي ڪاليج ۾ اچي ڀاشڻ ڪرڻ جي نينڊ ڏيڻي ٿي سگهيس؟ انهيءَ ڪري ڪرتار کي ٻانهن ٻيلي ڪيم، ڇاڪاڻ ته هوُ ڊ ٻيٽنگ سوسائٽيءَ جو عهديدار هو. ٻئي گڏجي پرنسيپال صاحب وٽ وياسين ۽ ڪيس واقف ڪيوسين ته اسين ڇا ڪري رهيا هئاسين. هن اسانجو اُتساه ڏسي ٻاڻ هلي ستيه-مورتي صاحب کي ڪاليج اچڻ جي آڇ ڪئي، پر اسان ڪيس خاطري ڏني ته ”اوهين ايڏي تڪليف نه وٺو، اسين ٻاڻيهي ٿا ڪارج سڌ ڪريون.“ بس پوءِ مان ۽ ڪرتار ستيه-مورتي صاحب جي ڪِڏ پياسين؛ جتي هوُ وڃي اسين اُتي اڳيئي حاضر. پر ڪانگريسين ۽ ڪانفرنس وارن اسان سان اها ڪار ڪئي ڇا! اسانکي اڳيان وڌڻ

ستيه-مورتي ڪراچيءَ جي برک انگريزي اخبار ”سنڌ
آبزرور“ جي سمپادڪ جو مهمان هو، تنهنڪري جڏن ٿي
ڪيس فوٽا ڏيکارڻ وڃور، تڏن ٿي ڪاليج ۾ اچڻ لاءِ نيندي
ڏيس. فوٽا صاف ڪرائڻ ٿي دل ٻهار ٻهار ٿي ويئي،
ڇاڪاڻ ته فوٽا بيشڪ سهڻا نڪتا هئا. ”سنڌ آبزرور“
جو سمپادڪ منهنجي گهر جي ويجهو ٿي رهندو هو، ۽
مون سمجهيو ته اندر جي آشا پوري ڪرڻ بلڪل ئي
آسان ٿيندي. مان جو پنيا صاحب جي گهر اچان ته مار!
هت ته قصو اور لڳو پيو هو!! هر ڳالهه تي سختي هئي.
اندر اچڻ تي ڪافي بندش هئي. مان البت منجهي
پيس. نيٺ جيڪي فوٽا ساڻ آندا هئم سي ٻيهي ڏسڻ
لڳس. بس جادو ٿي چڪو. جيڪو پيو لنگهي سو
اک ٽيٽ ڪري پيو فوٽا ڏسڻ جي ڪوشش ڪري.
آخر هڪ عورت دل ٻڌي مون ڪان فوٽا ورتا ۽ مٿن
ستيه-مورتي صاحب جي صحيح ڪرائي ڏيڻ جو انجام
ڏيئي، جهومندي اندر هلي ويئي، ۽ آءٌ لاچارو اتيئي
بيٺو نهاريندو رهيس!! اهو سونو وجهه هو شري ستيه-مورتيءَ
سان ٻه اکر ڳالهائڻ جو، پر لڄ وچان وات ڪين وجهي
سگهيس!! پر هن عورت انجام پاڙڻ ۾ ويرم ڪين وڌي ۽
جهٽ ۾ فوٽا واپس کڻي آئي، پر منجهن ٻه ڪٽل هئا!!
هڪ معزز مهمان کي ڏنو ويو هو ۽ هڪ ”سنڌ آبزرور“
جي سمپادڪ پاڻ رکيو هو، باقي ٽني تي قومي اڳوان
قرب وچان پنهنجي صحيح ڪري موڪلي هئي. فوٽا

لاڪنا ٽان ڇيڪيبو! هن اسانجو نئون نئون هڪدم قبوليو ۽ سٽوا صاحب کي هدايت ڪئي ته ”تون منهنجو سامان اسٽيشن تي ڪٽائي وڃ ۽ آءٌ ڪاليج مان پاسڻ ڪري سڌو گاڏيءَ تي اچي سهڙندس.“ شري سٽيه-مورتي جو سهڻو اُتر ٻڌي اسين حد سرها ٿياسين ۽ سندس ٿورا مڃي پنهنجو گس ورتوسين. جڏهن ٿي ڪاليج طرف وڪ کڻيسين ته منهن جو رنگ بدلجي ويو. سٽيه-مورتي سڀاڻي ڪاليج ۾ پاسڻ نه اچي ڪندو، پر اهو ٻڌندو ڪير؟ اهو ڏينهن آرتوار جو هو، سومر ڏينهن اخبارون بند؛ هفتيوار پرچا آرتوار صبح جو تيار، ڇوڪرن کي ڪيئن اطلاع ڏيون؟ فڪر وڌي ويو، ڳچ ۾ شل ٿي وياسين، مگر حل نظر نه آيو. خير، حالتن کي منهن ڪيئن به ڪري ڏيڻو ئي هو. ڪانگريسين ۽ ڪانفرنس وارن جو اسان خلاف منصوبو سٽيو هو، تنهنکي ڪنهن نموني بيڪار ثابت ڪرڻو ئي هو!! پرنسيپال صاحب کي سڏ سڏائيسين ته هو اُن مهل ئي بنگلي ٽان ڪاليج هليو ۽ پاسڻ جو اطلاع ٻارڻ ٽائيپ ڪري، پٽيوالو گهرائي، پروفيسرن کي اهو ڏيکارڻ لاءِ اوڏي مهل موڪلي ڏنائين. باقي وديارٿين جي جوابداري اسانجي ڪچڙن ڪلهن تي ئي رهي. اسين به سترو هار ٻاسڻ ڪاڻ هرگز تيار نه هئاسين؛ سو خيال جي رفتار تيز ٿيڻ لڳي ۽ جهٽ تجويز سجهي آئي. ڪرتار ڪي موڪليم خالقڏنه هال ۾. اُتي شام جو شري سٽيه-مورتيءَ جو پاسڻ هو. چيومانس ته اُتي وڃي ڪرمچارين دواران

ڏين ٿي ته!! اسين به عزت جا ڪوڏيا، بي مها ٻو ٿيڻ
ڪين ٿي چاهيوسين، سو سنڌن ڏت پت تي پڻ اعتبار
ڪيوسين. پر اسانجي هٺ بيڪ ڪيو وڌائون. وقت
ويو وهاميندو ۽ معزز مهمان جي مدارا واپس موٽڻ جي
نوبت پڻ اچي سهڙي! آخر ٻر ٿي مون رستم سڌوا، سنڌ
ڪانگريس جي نيتا، کي دڙڪو ڏنو ته "جيڪڏهن اوهين
اچا به ستيه-مورتي صاحب سان ڪاليج ۾ اچڻ جو ذڪر
نتا ڪيو ته آءٌ زوري ساڻس ڳالهائي فصوطي ڪندس."
اتي مڙس پنو، مگر عادت جي مجبوري سبب وري
به قصو ٽارڻ جو يتن ڪيائين. مون به ڏنو ته هاڻ ڪافي
دير ٿي چڪي هئي، ۽ وڌيڪ ويرم وجهڻ واجب نه هئي.
تنهنڪري جڏهن شري ستيه - مورتي ٽپال ڪاتي جي ملازمن
سان گڏجي ٻاهر نڪتو ته مون به ڏانهنس وک وڌائي. اتي
سڌوا صاحب ڏنو ته هاڻ ته پت ٿي وائکي ٿئي، تڏهن
چيائينس ته "ڪاليج وارن جي اوهانجي پاڻ ٻڌڻ لئي
ڏاڍي مرضي آهي" پر وري به ڏاهپ ڪان ٻاز نه آيو.
پنيان ڏنگ ضرور لائو ڪيائين، "پر هاڻ ته وقت تنگ
آهي، سياڻي ٻارهين بجي گاڏي رستي روانا ٿي ويندا."
مڪاني ڪانگريس عهديدارن جي اها قوم جي اڳوانن کي
پنهنجي خانگي ملڪيت ڪري جاڻڻ جي ڏرت کان
مونکي سخت نفرت هئي ۽ انوقت پڻ اها نفرت منهنجي
منهن مان چٽي ظاهر ٿي ٿي. شاباس هجي شري ستيه
مورتي ۽ کي، جنهن سڌوا صاحب کي سندس لائو ڪيل

۱۳- پهرين آگسٽ

پهرين آگسٽ ۱۹۳۶ع، ڇنڇر جو ڏينهن هو. ڪاليج ۾ شاگرد ساڃهرُ ٿي اچي سهڙيا هئا. اڄ لوڪمانيه تلڪ جي ورسي هئي؛ پر ڪاليج کليل ٿي هو. جنهن سڄڻ اسانکي سوراجيه جي سڌي پياري، تنهنجو قدر اهو ٿيو هو جو سندس ورسي ملهائڻ جي ماڳ، انهيءَ ڏينهن موڙجو ڪاليج به کليل رکيو ويو هو! وديارٿين ۾ انهيءَ ڪارڻ سخت تاءُ هو. انهيءَ سبب ٿي وايومنڊل ۾ هل هلاچو، ڇڪتاڻ، جوش ۽ شور پيل هو. پر سڀاويڪ سوال ٿي اٿيو ته جيڪڏهن شاگردن کي پنهنجو نيتا ايترو پيارو هو، ته هو اڄ ڪاليج ۾ آيا ٿي ڇو هئا!! شاگردن جي سفارش پرنسيپال صاحب کي هن باري ۾ ڏنو به هو؛ پر هن صاحب به چار ڳالهيون اهڙيون سڻايون، جو هو لاجواب ٿي موٽي آيا. اڄ بمبئي جو گورنر، لارڊ برابورن ڪاليج ۾ پڌارڻو هو. مهمان لکي ته آءٌ اڄ نڪران ٿو ۽ پرڀهينءَ اچي اوهان وٽ نڪاءُ ڪندس، ته اُن کي ائين ته ڪين چئبو ته اڄ نه اچ، ڇاڪاڻ ته اسانکي اڄ ورسي آهي!! اينڊڙ سڄڻ جو سواگت ضرور ٿي ڪبو، انهيءَ ۾ اسانجو ئي شان هو!!! ڇا سوتنتر انگلنڊ جي باشندي کي اها سڌ ڪانه هئي ته اڄ لوڪمانيه تلڪ جي ورسي آهي؟ پوءِ هو اڄ ڇو ڪاليج ڏسڻ اچي رهيو هو؟ ٻيو ڏڻ ڪين ٿي سجهيس؛ ڪين اسانجي

ڪاليج ۾ ڀاشڻ جي پڙهائي ڪراءِ. مان وري رامباغ ۾ آيس، جتي ڪانفرنس وارن جو وندر جو پروگرام چالو هو. پروگرام جي چارج ۾ شري آسانند مامتورا هو؛ اُن سان ڳالهه ڪيم، ۽ هن رڄ مڙس هڪدم آواز- ڦهلاءُ رستي ڪاليج ۾ ڀاشڻ جو سڀني کي عمدو اطلاع ڏنو.

ٻئي ڏينهن سهي سنجهي ڪاليج ۾ وقتائتو اچي وارد ٿيس ته پرنسپال صاحب مونکان اڳ هال ٻاهران بيٺو هو. پيهه کي منهن ڏيڻ خاطر وڏيڪ ڪرسيون ٻه اچي سهڙيون هيون. ڀاشڻ ۾ باقي ڪن پندرهن منٽن جي دير مس هئي؛ مگر هڪ شاگرد به ڪٿي نظر ڪين ٿي آيو!! پرنسپال صاحب مونڏانهن معنيٰ ڀريل نرت سان نهاريو ۽ منهنجن چشمن واجب ورندي ڏني. اک ڇنڀ ۾ الائي خلق ڪٿان اچي پرگهٽ ٿي جو ستيه مورتي صاحب جي اچڻ تائين هال ۾ ٻج ڇٽڻ جيتري به جاءِ نه رهي! واه جو ڀاشڻ ڪيائين. سندس جاءِ وٺڻ تي تاڙين جو ڦهڪو ڳچ دير تائين هليو؛ پر سڀني کان وڏيڪ خوش مان ۽ ڪرتار هئاسين- ڪپڙن ۾ نه پيا ماپون؛ جو چندو ۽ رستم جي رنڊڪن وجهندي به، آخر ڪاليج جو شان قائم رکڻ ۾ ڪامياب ٿيا هئاسين!!

چانڊڻي وئي. اسانجو ڪاڏي- پوش پروفيسر ڪيولراماڻي،
ڪپتان جي فوجي پوشاڪ ۾، ڪڙو ٿي بيٺو. گورنر صاحب
جي پڌارجڻ تي هن ڪاليجي ڪڪن جي فوجي جٿي
(U.T.C.) جي صدارت ڪندي، مهمان کي فوجي سلامي
ڏني ۽ سندس جوڳو سواگت ڪيو. بلين!! کهڙي نـ
پوري ٻول ۽ ڍنگ سان سلامي ٿي!! گوري ۽ ڀوري
جي وچ ۾ ته جو ٻه تفاوت نه رهيو!! پوءِ ته اسانجو پرنسيپال
ٻوناڻي، معزز مهمان کي اندر وٺي آيو. ڇا اسانجي
پرنسيپال جي کهي، ڇا ڪڙائي! انگلنڊ جي گوري صاحب
سان ائين وڪ ڪٽندو آيو ڄڻ ته گورنر پاڻ هو!!

جڏهن گورنر صاحب اسانجي ڪلاس وٽان لانگهائو
ٿيو ته پرنسيپال صاحب کان پڇيائين ته ”سامهون جاء تي
هيترا جهنڊا ڇو جهليا رهيا آهن؟“ جنهن تي پرنسيپال
صاحب اُنجي ڪيس واجب ورندي ڏني ۽ مهمان کي
حقيقت کان واقف ڪيو. آزاد انگريز، غلام ڀارت جي
نوجوانن جو حوصلو پسي، حد پرسن ٿيو. پنهنجي پل پل
۾ محسوس ڪيائين، ۽ پرنسيپال صاحب کي چوندو ويو
ته سڀاڻي تي ڪاليج بند رکي، تلڪ مهراج جي ورسي
خوب ڌوم ڌام سان ۽ ضرور منائجو.

پرندڙ ڦٽن تي لوڻ ٻرڪڻ لاءِ جاڙي ٻجهي اهو ڏينهن ڳوليو هٿائين!! گهڻي سوچ ويچار بعد سيٺي شاگردن فيصلو ڪيو ته ڪاليج جو شان به بلند ڪبو، ۽ سوتنترتا جي صاحب جي عزت به برقرار رکبي.

ڪاليج ته اڄ ٻنهي ٻهڪي اٿيو هو. پوڙهو پٽر به اڄ پٽي چلڪيو چمڪيو! حق تي سنڌيءَ واري چيو آهي ته ”پوڙهو اٺ به ڪنوات لهي“. پر هوءَ سامهون ميٺارام هاسٽل ته نس پس نئورني ٺڄي چڪي هئي؛ هرڪنهن دري دروازي، ڪانڊي ڪوچي مان جهنڊيون ۽ جهنڊا سس ڪڍيو پٽي هوا جي جهوٽن ۾ جهوُليا. سوتنترتا جي منتر ڪين مست ڪري ڇڏيو هو. هونءَ ته ڪاليجي ڪڪا ڪانگريسي جهنڊن تي ايترا پئسا خرچڻ وارا ڪين هئا، اڄ الائي ڪيئن آزاديءَ سان ايڏو نينهن لڳو هون!

وقت ٿيو، گهنڊ لڳو؛ هرڪو چپ چاپ ڪلاس ۾ پنهنجي جاءِ تي وڃي ويٺو. اسانجو انگريزي جو مول آڌ ياپڪ، پروفيسر ٽي. ايم. آڏواڻي، پرنسپال صاحب جو ساڄو هٿ، به نئين امنگ ۽ حوصلي، چمڪ ۽ ڏمڪ سان وراندي مان لنگهي ويو ته ڏسان ته ”هرهنڌ سڀ ڪم ٺيڪ ٺاڪ هو ڪين نه.“

پروفيسرن پاڙهڻ شروع ڪيو. پر اسانجو ڌيان اڄ سندن پاشڻ ۾ لڳي ڇو ٿو! اسانجي ساري نظر ته ٻاهر تماشي ڪٽل هئي!! ائين ٿي پوڪارو وڳو؛ هرهنڌ سناٽو ڀي

نہ ڪيس ”مهاشيہ چندوُ“ سڏڻ کانسواءِ ٻيو چارو ئي
نہ رهيو.

هميشہ موافق جيئن انهيءَ ڏينهن ڪاليج ۾ آياسين تہ ڪلاسن جي هٿ - ٺار لڳي پيئي هئي. ذرا عجب لڳو تہ هيئن اوچتو پڙهڻ کي ٽالي لڳائڻ جي سازش ڇو سٽي ويئي هئي. وديارٿي ڪاليج جي ڪشادي ڪمپائونڊ (احاطي) ۾ گلريون گلريون ڪيو بيٺا هئا. خبر لهڻ خاطر اڳتي وڌياسين. هرهنڌ ساڳي چرچا هئي. ڪنهن ڇوڪر جي ڪنهن نينگر سان ڪا ناسازي ٿي پيئي هئي. نينگر اختياريءَ وارن وٽ دانهين ٿي ويئي. پرنسيپال آٿت ڏنس تہ سڀ ڪجهہ ٺيڪ ٿي ويندو؛ پر ڇوڪر پنهنجي ڏرت ڪين مٽائي؛ پاڇي موافق سندس پيڇو ڪندو آيو. هيءَ لچ سهڻ کان ٻاهر هئي. قصو وڌي ڇڪو هو. اختياريءَ وارن کوبہ خاطريءَ جهڙو قدم ڪين کنيو ٿي ڏٺو، تنهنڪري وديارٿين ۾ خاص ٽاءُ هو. هڪ طرف پرنسيپال اُسهيو هو ممبئي وشو ودياليہ جي بينڪ ۾ بهرو وٺڻ خاطر، تہ ٻئي پاسي شاگردن سول نافرماني شروع ڪري ڇڏي هئي. عام ريت ودياري البت منجهيل پئي لڳا، ڇاڪاڻ تہ تنهن زماني ۾ هيئن تڪڙو ستياگره ڪرڻ جي وات اهڙي عام ڪانہ ٿي هئي، جهڙو هينئر ريل ڇيل ناتا - نوڙ تحرڪ ٿا هلن. جيئن تہ پرنسيپال ٻاهر هو، تنهنڪري سندس

١٤- مهاشيه چندوُ

چندوُ مون سان گڏ مسٽر منگهارام چيلاڻيءَ جي ماڊل هاءِ سڪول ۾ پڙهندو هو. منهنجي ڪلاس ۾ ٻه چندوُ هوندا هئا. هڪڙو چندوُ نوتنداس ۽ ٻيو چندوُ ڪي. ٻئي شڪل جا موچارا هوندا هئا. نوتنداس جو پٽ چندوُ پڙهڻ ۾ چڱو هو. هوُ محنتي ۽ اوچ هو. سڀاويڪ کيس پنهنجي هوشياريءَ تي ڪجهه ٻانور هو. هن کي پنهنجي حوصلي ۽ همتيءَ جو احساس هو، تنهن سبب ئي هوُ فلڪ سان هلندو هو. قد جو ڇوٽو، پر مغز جو موٽو، چندوُ نوتنداس مئٽرڪ پاس ڪري، وڌيڪ پڙهڻ جي وسعت نه ساري، وڃي نوڪريءَ تي چڙهيو. تار ۽ ٽپال کاتي ۾ گهڙيو ۽ پنهنجي علميت ۽ عقل انوسار کاتي ۾ چڱو چڙهيو. هينئر خبر ناهي ته ڪٿي آهي. پر مهاشيه چندوُ ته مان اڄ به سڃاڻان. ٻمبئيءَ ۾ کيس ڳولي لهڻ آسان آهي.

چندوُ جڏهن سڪول ۾ پڙهندو هو تڏهن سندس ڪا به خوبي يا خاصيت ظاهر نه ٿي. نڪي ڪي وري جڏهن ڪاليج ۾ آيو ته پهرين ٻن سالن ۾ ڪو خاص ٻوٽو ٻاري پائين. پر ٽئين سال ۾ خوب وارو وري ويس ۽ هوُ ڪن پل ۾ هڪ عام رواجي وديارٿيءَ مان هڪ پلو پلارو اڳوان ٻڌجي پيو. سندس جيوت جي ڍنگ ڍول ۾ پڻ ڪافي تبديل اچي ويئي. اڃا چندوُ ڪاليج ۾ نئي هو

ٿيو آهيان، تہ لازم آهي تہ ڪجهہ جلوو ڏيکاريان." سو ڏينهن رات من چت مسئلي جي حل ڳولهڻ ۾ هڪ ڪري ڇڏيائين. خوب مغز ڊوڙايائين تہ رڳو قصي خاطر خواه نموني نبيرڻ ۾، پر اهڙي نور اختيار ڪرڻ ۾ جو ماڻهو ڪيس مڃس ڪري مڃين. اها اُستادي ۽ ڏاهپ، ڪيڏ ۽ چترائي، جا هن چالباز دنيا ۾ گهڻو ڪي ڪتب ٿي اچي، سا ياءُ چندو ۽ اڳوڻي ڪتب آندي. ميمبر مقرر ٿيڻ سان ياءُ چندوُ بلڪل گنڀير ٿي ويو- پنهنجي شاگردن کان گهڻو الڳ ۽ دوُر، هميشه ڪنهن ڳوڙهي خيال ۾ غلطان. ريل چيل ڪنهن سان ڪين نظر اچڻ لڳو. سڀ ائين سمجهڻ لڳا تہ اڳوان آهي تہ چندوُ!! چندوُ بہ ڪن سرلا رکندو هو. سو ڏاڍي ويو تہ سندس اختيار ڪيل نور نيڪ هئي. جڏهن تہ ڪاليج جو مسئلو هاڻ وڏي مڪاني ۽ شهري سوال ٿي چڪو هو ۽ ٻرڪ نگرواسين جو قصي سلجهائڻ ۾ هٿ پيو، تہ ياءُ چندوُ هڪ وديارٿي-اڳوان مان بدلجي هڪ ناگرڪ-اڳوان بڻجي پيو، ۽ شهر جي مکيہ نيتائن سان پڻ اهڙي ڍنگ ۾ ڳالهيون ٻولهيون ڪرڻ لڳو، ڄڻ هوُ پاڻ وديارٿي هو ڪئي! اُن سان گڏ هوُ شهر جي مکيہ سڙڪن جو سئر ڪرڻ لڳو. کاڌيءَ جا ڪپڙا، مٿان جواهر صدري، اُن مٿان اوني شال؛ مٿي تي کاڌي ٽوپي، هٿ ۾ سهڻي ڳن سان لڪڻ ۽ اورو پٺيان مولو شريف، شرڌالو شش، ڪراچيءَ جي گانڌي روڊ تان هر روز شام جو لنگهندا نظر ايندا هئا. هاڻ چندوءَ کي "مهاشيہ چندوُ"

واپس موٽڻ تائين ڪو به قدم کڻي نٿي سگهيو ۽ هڙتال بنا ڪنهن خاص ڇڙي تڪاءَ جي چالو رهي.

جڏهن ٿي پرنسپال واپس وريو، تڏهن ٿي اچي اڳڪر جي منهن ۾ پيو. پر هو شير مڙس هو، سو دل ذرو به نه لڏيس، جيتوڻيڪ هاڻ نعرا بلند ٿي ويا هئا ۽ وايومنڊل ۾ ڇرشي ڪاهي پيئي هئي. هڪ ڏينهن ڪاليج جي ڪشادي پڪيل ايوان ۾ ٻه چار ڄڻا ويٺا هئاسين ته ڪي نوجوان اسان ڏانهن وڌي آيا ۽ مونکي اچي چيائون ته "پرنسپال سان ڳالهين ڪرڻ لاءِ وديارٿين جي هڪ ڪاميٽيءَ جي ضرورت آهي. اسانجي مرضي آهي ته تون اِن سفارت سان وچڻ سويڪار ڪرين." زبان-داني ۽ ڪلڪ-ڪاريءَ سان سڪول واري زماني کان چاهه هوم، پر هيءَ آڇ ڪانه قبوليم، ڇو ته منهنجو گرو- پنا ڪاليج جو اڌ پاڪ هو. پاسي ۾ جو چندو ويٺو هوم، سو آيلن کي چيم ته مون بدران ڪٽي چندوءَ کي ساڻ ڪريو. هنن منهنجو مان رکي چندوءَ کي اڳڪشن ڪاميٽيءَ تي مقرر ڪيو. اهو چندوءَ لاءِ سونو وجهه هو. منجهس جي لڪل لياقتون هيون، سي نڪري نروار ٿيون. هيلتوڻي سندن آزمايش لاءِ ڪو به موقعو ميسر نه ٿيو هو. جنهن ڪارڻ اهي ڪنهن ڪنڊ پاسيرو پيون رهيون. پر هاڻ هنن گهر پيهي آيل نوتي جو انڪار ڪين ڪيو. چندوءَ کي هاڻ انهيءَ اڳڪي اچي ورايو ته "هيل توڻي ته ائين پئي لڳيو آهيان، هاڻ جو ڪاميٽيءَ جو ميمبر

١٥- سونهري شغل

مان اڃا سڪول ۾ پڙهندو هوس ته اميءَ کي اڇي اُڻ تڻ ڪنيو ته پٽ جهٽ پرٽايان. هڪڙي ڏينهن گر- ٻرهمڻ اچي ڪنهن ڪارڻ گهر سهڙيو ته سعيو ڪري اُن کان منهنجي چٺي واچايائين. ٻانڀڻ ٻيو ڇا ٻڌايس تنهنجي مونکي چٺي يادگيري ڪانهي، باقي هڪ ٻه ڳالهه اڃا دل تي اُڪري پيئي اٿم. پهرين ڳالهه جا ٻانڀڻ چئي، سا اِها ته "اَمڙ، وهيءَ اَنوسار نينگر شادي ٻه ڪندو." انهيءَ تي اَمي خاص خوش ڪانه ٿي، جنهن ڪري مهراج ٻيو جملو اَڌ ڳنڍيي، ڪاڻ مان ڪسر ڪرڻ جو يتن ڪيو. "پر شادي ڪندي ڇوڪر گهر ٻارن سان جهنجهي ڇڏيندو. اوهين هونءَ ته ٻارن جا آهيو سوڪتا، پر هن نينگر مان سڀ ڪجهه ٿيندو." جيئن ئي انهيءَ تي اَمڙ جي منهن ۾ ڪجهه سرهائي آئي ته ٻانڀڻ ٻيو ڪجهه ٻڌايو، جنهن تي اَمي باقي به گد گد ٿي وئي. چيائين، "ڪڪي ماءُ، تنهنجو نينگر بيشڪ ڀاڳوان ٻه آهي." ٻارن ٻچن جي ته مونکي تر تڪڙ ڪانه هئي، پر پنهنجي ڀاڳ بنسبت ٻرهمڻ جو شڀ وچن دل کي جنسي ڇهٽي پيم- مان بيشڪ ڀاڳيو ثابت ٿيو آهيان. سڪول توڙي ڪاليج ۾ ۽ اُنکان پوءِ جن ٻه سنسٿائن سان منهنجو ڪو واسطو پئي رهيو آهي، تن انهيءَ عرصي ۾ اهڙا جشن منايا آهن يا ٻين سان گڏ اُنهن ۾ ڀاڱ پئي

سنڌ ڪانسواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونہ هو. پر اسان دوستن سان چندوءَ اهڙو ئي هلندو رهيو جهڙو اڳي. مهاشيہ چندوءَ کي اها وديارٿي عرصي واري اڳواڻي چڱو ڪتب آئي آهي. ائين ئي سنڌس قدرتي خوبين ۽ خاصيتن کي ظاهر ٿيڻ جو وجهہ پڻ پيو ۽ سنڌس حوصلو ۽ آتم وشواس پختو ٿيو. چندوءَ پوءِ بہ پاڻ چڱو موڪيو ۽ دوستن جي اها دعا اٿس تہ اڃا بہ وڌيڪ وڌي ويجهي.

سنه ١٩٣٥ع ۾ انگلنڊ جي باد شاه ۽ هندستان جي
شهنشاه جارج پنجين، خيرن سان پنهنجي راج جا پنجويه
سال پورا ڪيا، جنهنجي سڳوري شان ۾ انگريزن ساري
انگريزي سلطنت ۾، جنهن تي انهيءَ ڏاڏي سج دائما
روشن هو، ”سلور جبلي“ ملهائڻ جو اعلان ڪيو. هر هند
جارج پنجين جي جبلي ملهائڻ سان جڻ اهڙن جشن جي
دنيا ۾ اچي چيڪ چڙي. انهيءَ لهر جو اثر اسانجي
ڏيارام جيٺمل سنڌ ڪاليج تي به ترت پيو. جنوري
١٩٣٧ع ۾ اسانجي ڪاليج وديا ڦهلائڻ جهڙي اَمولڪ
ڪاريه جا پنجاه سڪيارٿا سال پورا تي ڪيا. تن ڏينهن
اسانجو پرنسيپال هو ٺاڏي صاحب! پرنسيپال ٺاڏي
پول ۽ دانا مڙس هو. ڪيس هر ڪم عمدي ريت اُڪلائڻ
جي طرز هر هميشه ياد هئي. خيال آيس ته ڪاليج جو
سونهري شغل نه رڳو ضرور ملهائجي، پر پيڪي سان ۽
اهڙي پيماني تي، جو سڀڪو ڏسي اسانتي رشڪ ڪري!
پنهنجن رفيقن سان ضروري صلاح مصلحت ڪري، جهٽ
جلسي جو خاڪو تيار ڪري ورتائين. اهو خاڪو جلد
ظاهر ڪيو ويو، ۽ سڀ ڪم نيڪ ريت راس ڪرڻ لاءِ
ڪاميٽيون مقرر ٿي ويون. جلسيءَ جو پروگرام اهڙو ته
عمدو رٿيو ويو، جو شاگردن توڙي پروفيسرن جو اُمنگ
۽ اُتساه چوٽ چڙهي ويو، ۽ هرڪو جلسي جي تياريءَ ۾
ڪجهه نه ڪجهه ڀرو وٺڻ لاءِ منتظر رهيو. جهٽ
ڪاميٽيون پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ جنبي ويون، ۽ ١٧

ورتو آهي، جن مان دل ور ور ڪري ٻهار پئي
ٿي آهي. انهيءَ جو خاص ڪارڻ اهو به آهي جو اِنهن
شغلن ۽ شادمانن ۾ مون به ڪجهه داد حاصل ڪندڙ ڀرو
پئي ورتو آهي. سڪول ۾ ئي هوس ته ڪراچيءَ ۾ ساري
هندستان جي وديا ڪارن جي ساليانيءَ ٻيٺڪ لڳي.
انهيءَ عاليشان اجلاس جي سلسلي ۾ هڪ عمدو اِتهاسڪ
نماءُ به سٿيو ويو هو، جنهن لاءِ مون مغلن جي اياماڪاريءَ
جو چٽرن سان سينگاريل هڪ سندر نقش تيار ڪري
ڏنو. انهيءَ تي اختياري وارن ساراه - پتر سان پلاند پري،
منهنجو مان مٿي ڪيو. ڪاليج ۾ آيس ته اُنجو پنجاهون
جنم - ڏن اچي سهڙيو، جو حد ڌام ڌوم سان ملهايو ويو.
اُن ۾ به ڀرو ورتم ۽ لائق انعام جو حقدار بڻيس. انهي
ريت ٻين به گهڻن ئي جشنن ۾ شريڪ ٿيڻ جو موقعو مليو
اٿم، جن ۾ نصيبن سان مان شان بلند ئي ٿيندو رهيو اٿم
پڪ اٿم ته پيريءَ سبب جڏهن هند ڪاليج کان رخصت
وٺڻ کان اڳ، اُنجي "سلور جبليءَ" ۾ ضرور ڀاڱ وٺندس
۽ ٻانيڻ جي اڳڪٿيءَ جي سچائيءَ جو آخر ثوٽي جهڳ اڳيان
ثبوت رکندي، ڪيس جس جو ڀاڳي بڻائيندس.

پر انهن مڙني جلسن ۾ پنهنجي ڪاليج جي سونهري
شغل کان وڌيڪ شاندار شادمانو مان ڪين سنڀران
ماڻهن جا ميڙ ۽ خلق جا گانا بجانا ٻيا پڻ ڏٺا اٿم، جي
اُن کان پيماني جي لحاظ کان ڪٿي اڳرا هجن، پر حس
۽ هيبج ۾ اُن کان بهتر ٻيو نه ٿيو، نه ٿيندو.

سينگاريل سندرين جو مٿ سر ۾ ڳايل هيٺيون گيت هرڪنهن کي صاف ۽ چٽو ٻڌڻ ۾ آيو:

سنڌ ديش ۾ سنڌ ڪاليج آهه، علم عقل جي ڏياٽي،
اخلاقن جي جوت جڳايون، اسين ودياجا جاٽي؛
ذات پات جا ڀيد مٽائي، ڪريون ايڪتا جاري،
سبق سکي شل ڀڪمشتيءَ جو، سنڌ هند سڀ ساري،
ڪاليج علمي ماتا پتا آهه، جنهن جي جلسو ملهايون،
پنجاه ورهين لاءِ ڪيائين شيوا، گيت گڏجي ڳايون.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي جوڙيل مٿين گيت ڳائڻ بعد ٻن شاگردن نبي بخش بلوچ ۽ آنند ٻجلاڻيءَ هن موقعي لاءِ خاص تيار ڪيل شعر پڙهيا، جي پڻ سڀني کي پسند پيا، ۽ جن جو داد هنن لڳاتار تاڙين سان ڪيو. پوءِ پرنسيپال ٻنڀاڻيءَ پنهنجي تقرير شروع ڪئي. ”دوستو، اوهان سڀني کي هتي هن ريت ڪٺو ٿيل ڏسي، مونکي ازحد خوشي ٿي ٿئي...“ اهڙو عاليشان ميڙ نظر مان ڪيندي ڪنهن کي نه خوشي ٿيندي! جن سڀڻن تي سنڌ کي فخر ۽ ناز هو، سي مڙيئي سنڌ ڪاليج ۾ ئي پڙهيا هئا، ۽ منجهائن گهڻا پنهنجي ڪهني ڪاليج جي سڏ تي هڪدم اچي حاضر ٿيا هئا - ديوان پوچسنگهه پهلاجاڻي، ٻرڪ وڪيل ۽ سنڌ اسيمبليءَ جو پهريون چونڊيل پرڌان؛ مسٽر ڪارڊيرو ڙنويٽر، بمبئي علائقي جو پوسٽ ماسٽر جنرل؛ سر غلام حسين هدايت الله، سنڌ جو ناميارو مکيه وزير؛ ديوان روپچند بيلارام، سنڌ جو

جنوري ١٩٣٧ع کان ڪافي اڳ اهڙا بندوبست ٿي ويا، جو هرڪو خوش ۽ بهار ۾ پئي نظر آيو. هاڻ فقط انهيءَ سڀاڳي ڏينهن جي اچڻ جي دير هئي.

آخر اهو ڏينهن به اچي سهڙيو. ڪاليج جي رسم موافق انهيءَ ڏينهن بند هو. سونهري شغل جي شروعات شام جو ڪاليج جي ڪشادي راند واري ميدان تي تيار ٿيل شاميانن ۾ معزز مهمان جي مهورتي تقرير سان ٿيڻي هئي. سڀو ڏينهن ڦيرن پائڻ ۾ وڃايوسين ته ڪيڏانهن پاڇولا اولهه طرف لڙڻ شروع ڪن ته اسين تماشي ڏسڻ لاءِ تياري ڪريون. انهيءَ ڏينهن هرڪو پڙهيل نوجوان توڙي پيرسن، ڦٽي ڦوڪارو ڪري، اڇا ڪپڙا اوڍي، اچي ڪاليج جي راند - گهر واري حاطي ۾ سهڙيو. جن کي لکيل نوتا ڪين هئا، سي ٿوري گهڻي تي چرڪ پري پاسيرا ٿي ٿيا، جتي نيندي ڏئل مهمان بنا آرچڻ اندر وڃي پنهنجي پنهنجي جاءِ وٺن. هيڏو سارو پنڊال هنيو ويو هو، ته به پورو ڪين پيو. جهٽ ۾ ڇڪار ٿي ويو، ۽ چوگرد ۽ چوطرف ماڻهو اهڙا سٽيا بيٺا هئا، جو ڪٿي تر ڇڻڻ جي جاءِ به ڪانه ٿي نظر آئي.

پوري سادي ڇهين وڳي پردو ڪڇيو، ۽ مهورتي ڪارروائي شروع ٿي. انهيءَ ويل لقاءُ ڏسڻ وٽان هو. پردي مٿي ٿيڻ تي ڪئي ٿيل آڻاه خلق ۾، جا هوند بيا به اهڙا به منبپ والاري وڃي، هڪدم شانتي ڇانئجي ويئي. انهيءَ شانتي - مٿ وايو منڊل ۾ ڇهن سفيد ساڙهين سان

جو سچ پچ استعمال ڪري ڏنو آهي، سي ساڳئي سان
چئي سگهون ٿا ته اسانجو اهو انومان ٺيڪ نه آهي. اسين
جيڪڏهن جس ۽ سک چاهيون ٿا، ته انهن سڀني صلاحن
جي پيروي ڪريون!!" سڀني ائين سمجهيو هو ته ڪليڪٽر
صاحب اُهي ڪي درپرد ٻڌائيندو جو حاضرين جا حوصلا
خطا ڪري ڇڏيندو، پر هن اعليٰ دماغ عالم عام رواجي
ڳالهين جو اهڙي ته شاندار نموني ورنن ڪيو، جو هرڪو
اُنيئي پرڻا ڪري ويٺو ته جن صلاحن کي فقط واتو ويٺي
دهرائيندا آهيون، تنکي يکبارگيءَ عمل ۾ آڻڻ جي
ڪوشش ضرور ڪبي.

هنن تقريرن دوران ڪاليج جي سونهري شغل جو
بيشڪ سهڻو آرنڀ ٿيو، پر مهورت تي جلسو ائين ختم ڪين
ٿيو. هرڪو هاڻ ڪاليج طرف وک کڻڻ لڳو. جڏهن ڪچهري
روڊ تان هلندا هلياسين ته عجب نظارو نظر آيو. حشام
ماڻهن جا ڪاليج کي گهيرو ڪيو بيٺا هئا. سڄو شهر جڻ
اُتي اچي پلٽيو هو. هڪڙو ڪاليج جي عمارت اڳيئي
عاليشان، ويتر جو پروفيسر شيخ جي شخصي نظرداريءَ
هيٺ اُن کي بجلي بتين سان جهنجهيو ۽ سينگاريو ويو
هو، ته رات جي سياهيءَ ۾ اِن نس پس پرستان جو پسارو
ٿي پيش ڪيو. اِنهن اَڪيچار شمعن جي رنگين شعاع
ميلن جي مفاصلي تان ماڻهن کي مست ۽ مفتون ٿي ڪيو،
۽ سندن ٽمڪ ٽمڪ ڪين ويجهي ديدار جو نوتو ٿي ڏنو.
اهڙي آڇ ڪير نه انگيڪار ڪندو! ٻيا ۽ ٻار، ڙالون

جڊيشنل ڪمشنر، پرنسيپال لوبو، خانبهادر نبي بخش، بهاولپور رياست جو وزير، شري ايڇ- ڪي ڪرپالاڻي، پهريون سنڌي ڪليڪٽر، جڳ پرسڌ هوائي- باز آسپي انجنيئر، مسٽر ڊي- ايف- ڪراڪا، آڪسفورڊ يونين جو پهريون هندستاني صدر، سگورو جمشيد نسروانجي مهتا- وٽ نالا ڳڻهندو ۽ يادداشت تي چاڙهيندو. اهڙو ڪو برک شخص نه هو جو ڪراچي ڪاليج ۾ نه پڙهيو هو، اهڙي ڪا جاءِ سنڌ ۾ ڪانه رهي هئي، جنهن جا جوان ڪنهن سمي سنڌ ڪاليج ۾ وديا جا جاٽي نه اچي ٿيا هئا.

پرنسيپال صاحب جڏهن ڪاليج جو جنم ڪان جبلي- جشن توڙي اتساهه ڀري نوع ۾ دلڪش نقش چٽيندو هليو، تڏهن هرڪو حاضرين پنهنجي پنهنجي ڪاليجي ايامڪاري جو ڀيهر ڀيٽو لطف وٺندو رهيو، تانجو تقرير ختم ٿي ٿي ويٺي، جي ڪٿي هو ان نشيلي حالت مان واپس آئن. پرنسيپال صاحب واهه جي تقرير ڪئي! ڇا سنڌس آدرشي ويچار، ڇا سنڌس رسيلي تنوار!! آخر تاڙين جو ٺهڪو پورو ٿيو، ته معزز مهمان شري ايڇ- ڪي- ڪرپالاڻيءَ، پهرئين سنڌي ڪليڪٽر، پنهنجو ڀاشڻ شروع ڪيو. هن سليس پر اثرائتن الفاظن ذريعي حاضرين کي ذهن نشين ڪرايو "ته ڪاليجن ۽ اسڪولن ۾ جيڪي صلاحون پرائجن ٿيون، سي هن فريبي دنيا ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ لاءِ ظاهري طرح ڪارگر نٿيون لڳن، پر جن انهن

نينگرين جي سنڀال لهڻ سٺو ڪم ڪين هو. هونءَ ٻي
سنڌي وائي آهي ته "ڇوڪر ڇٽيءَ ذات جا پوُن پوُن
کن بازار ۾"- ڪهڙي ته ٽسينگ جي ٽڪ مان ور لاهڻ
۾ هوند ويرم ڪين ڪن، ٽنهنڪري هن محفل جي
موقعي تي ٻيو نه، ته گهٽ ۾ ڪاڏي ڪٽائڻ جي
ضرور ڪوشش وٺن ها! اهڙو انديشو سڀاويڪ هو. پر
اهڙي قسم جي ڪار يا ٻي ڪا اَڻوٽندڙ ڳالهه اصل ڪانه
ٿي. اَنسنا شايد ٻڌا هجن، سٺون شايد سٺيون هجن،
پر رنگ ۽ رونق مٿن اهڙا غالب پئجي ويا تي ڏنا،
جو مانجهي مٿس موج ۾ مگهن ۽ مست ٿي ويا، ۽ مستيءَ
جا منصوبا ڪين اُنهيءَ ويل سجهيا ته ڪين!! هيترن مهمانن
جو ڪاڻي جو پربند ڪرڻ سولو ڪينهي! پر اهو بلڪل
آسان ٿي پيو چاڪاڻ ته خوراڪ ڪاميٽيءَ ڪي جنگ جوانن
جو سهڪار ۽ ساٿ هو. محفل-خاني کي ٻارهن حصن ۾
ورهايو ويو هو ۽ هر هڪ حصي جي نظرداريءَ لاءِ ٻه
پروفيسر ۽ ڇهه شاگرد سهڪاري-شيوڪ طور مقرر ڪيا
ويا هئا. انهيءَ ڪانسواءِ بورچيخاني جي نگاهه ۽ اُتيجي
ڪم جي اُڪلاءَ ۽ باسڻن برتنن جي جوڳي بندوبست لاءِ
جدا ماڻهو رکيا ويا هئا. محفل جي ڪاميابيءَ جو مول
ڪارڻ اهو هو جو هر ڪم لائق ۽ خاطرخواه هٿن ڪي
سونپيو ويو هو.

ڪاڻي جي مقرر مهل کان گهڻو اڳ شاگردن شاميانن
۾ اچڻ شروع ڪري ڇڏيو. اڄ هرڪو شاگرد نينگين

۽ مرد، غريب ۽ شاهوڪار، هر ذات ۽ عمر، هر ڪرت ۽ حال جا ماڻهو ٻنهين جي نماءَ تي ائين ڇڪجي آيا هئا جئن پتنگ روشنيءَ تي. ڪراچيءَ ۾ ههڙي اندر-پري ڪير سنڀري!!! ٻنيءَ جي سينگار سان ٻوڙهو ٻٽر ٻچ نوجوانيءَ جي هام هڻي رهيو هو، ۽ ڦوهارا ۽ تلاءَ عطر اوت جو هڳاءُ مچايو بيٺا هئا. ڪراچي ڪاليج، ڪاڪ واري مومل جي ماڙيءَ کي شهه ڏيئي چڪو هو! مومل فقط ڪي جزوي مينڌرا ليٽايا هئا؛ هت ته هرڪو مينڌرو ٿي نظر آيو، جو ههڙي حسن تان قربان ٿي ٿيو!! هن پرستان جي ڇهڇٽي مڙني کي موهت ڪري ڇڏيو، ۽ جيتوڻيڪ مقرر وقت تي ٻنهيون وسايون ٻه وڄيون، ته به اُنکان ڪيتري دير پوءِ توڻي ٻه ماڻهو ڳاهٽ ٿيا بيٺا رهيا ۽ اُنهي اچا توڻي ڇرچا پئي هلي. ڪاليج جي سونهري شغل جي شروعات واه جي ٿي. اُت ڏينهن سانده ٻنهين جو نشو ونما هليو ۽ اُنهي ڏينهن خلق اوتجي رهي، ۽ هن دنيا ۾ پرستان جو جيئرو جاڳندو مشاهدو ماڻيندي رهي.

ڪاليج جي سونهري شغل جي سلسلي ۾ مهورتي جلسي ڪانپوءِ مکيه اسم هو شاگردن جي محفل. محفل جي موقعي تي واه جي موج متي! شروع ۾ ائين سمجهيو ويو هو ته هزار کن شاگردن جي ڪاني ۾ ضرور ڪو ڪچرڪلو مچندو. اڳي ڪڏهن به اهڙي محفل نه رٿي ويئي هئي، نه ڪئي ويئي هئي. تنهن ڪانسواءِ نوجوان نينگرن ۽

هو، فقط شاگردن جي وهڻ جي ڏيرو هئي. هنن جاءِ
ولاري مس، ته ڪانو وانئڻ شروع ٿي ويو. شاگردن کي
اختياري وارن سمت - رڇيون سي ڪين پلٽي ڏنيون،
تنهن هوندي به هرڪو چپ چٽي اُٿيو. جيڪي به طعام
تيار ڪيا ويا هئا، سي نه فقط لذيذ ثابت ٿيا، پر هرڪنهن
کي سڀ ڪجهه جهٽ پٽ ۾ ٻيڻو ٽيڻو نصيب ٿيو.
جيڪي به رسوئي - شيوڪ مقرر ڪيا ويا هئا، تن کي
جيتوڻيڪ پنهنجي ڪم پوري ڪرڻ لاءِ ٻه ڪ ٻوڙ ۾
ڳجهه مٿا کوه ڪرڻي پيئي، ته به مرڪ سندن مکري تي
براجمان رهي. تنهن ڪانسواءِ سيني کي سماءُ پئجي چڪو
هو ته جن پليٽن ۾ اسين ۾ ڪين طعام پرچيجي مليا هئا،
سي مڙيئي سندر نينگرين ئي صاف ڪري، منجهن ڪانو
پاتو هو. انهيءَ ويچار ته کهڙي نازنين پنهنجن نفيس
هٿن سان ناز ۽ هيج مان اهي برتڻ صفا ڪيا هئا، جن
۾ رسوئي پئجي آئي هئي، مهمانن جي من ۾ هڪ انوکو
۽ موهيندڙ لطف لهرايو، جڻ انهن اَڻلکن نشانن دواران
هوُ انهن نازنينن جو درشن ڪري رهيا هئا. نه فقط طعام
سوادي ۽ نگهبان ناز ۽ انداز پريا هئا، پر چرچي گهڻي
جي بازار به گرم مٿي بيٺي هئي، جنهن محفل کي وڏو
اوچ ڏياريو. آهستي آهستي ڪانئي جو وارو هلندو هليو،
ٽانجو هرڪو ڪانئي چڙهيو. وقت اهڙو وندر ۾ نبريو جو
ڪنهن کي به اها سمڪ نه رهي ته ڪانئي جي محفل بلي
کي پنج ڪلاڪ گذري چڪا هئا!

مردين نھي آيو ھو. اڄ جي محفل ۾ ٻه جيڪڏھن ھو پنھنجو جلوو نه ڏيکارين، ته ٻيو اھڙو سونو وجھه ورِي ڪين ملڻو ھو ڇا!! دنيا آھي ئي ٻاھرئين ڏيک جي، تنھڪري شاگردن اھو عقل جو ڪم ڪيو ھو جو پاڻ کي ڏاھي سينگاري آيا ھئا. شاميانے ۾ گھڙندي ھرڪنھن کي ھرطرف چلڪات ۽ چمڪات نظر اچڻ لڳا، جنھن ڪري ڪائنات پاڻ ته صفا وسري ويو. گھر ڇڏڻ ويل آرسيءَ ۾ پنھنجو روشن عڪس ڏسي، ائين ئي سمجھيو ھئائون ته سندن جھڙو مور ٻيو ڪونه ھوندو! پر ھو ٻين کي ڏسي دنگ رھجي ويا. ڏسڻ ۽ ڏيکارڻ جي رسم بعد گفتگو جي نوبت آئي. شڪر مالڪ جو، جو اڄ ڇوڪرين جو ڪامن - روم (Common oom) واري روڊ راڪسڻ واردات تي نازل ڪانه ٿي ھئي، جنھن ڪري ھنا ڪنھن روڪ جي ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين ٻنھي پاڻ ۾ دل وندرائي. بندش جي ديوار جي ھٽڻ اوچتو ڪافور ٿيڻ جو ڪنھن به اجوڳو فائدو ڪين ورتو. ذات پات، ۽ ڌرمي ڀيد، جنس ۽ طبقي جا نفاق ۽ ننڍ وڏايون وساري، ھڪ چشمي جو آب ورتائيندڙ، ھڪ جاءِ جا جائي، ھڪ ٻئي سان صحبت ۽ سنگت، کل ۽ خوشيءَ ۾ ائين جنبي ويا، جو فرشتن به ھن محفل جو لقاءُ ڏسي رشڪ ڪاڌو ھوندو!!

اوچتو گھنڊ وڳو ۽ ھرڪو جتي ويٺو ھو اُتي ئي ويھو ڪٿي ويھي ويو. ڪانو تيار ھو، پليٽن ۾ پرچجي چڪو

ٿي حاضر ٿيس. رانديون چالو ٿيون، پر منهنجو من منجهن
ڪٿان ٿــو لڳي! منهنجو سڄو خيال انهيءَ ڏانهن پئي
ڊوڙيو ته آخر آءٌ گورنر صاحب کان اِنعام وٺندس ڪِئن!!
ڳچ مدت بعد ميڙ ۾ اوچتو چر پر ٿي، جنهن تــي مس
ڪري خوابي دنيا مان هن جهان ڏانهن ڌيان ورتــم.
گورنر صاحب اچي ويو هو. ڪجهه مهل ڪانپوءِ رانديون
ختم ٿيون، ۽ انعامن سان ڀريل ميزون اچي ويون. گورنر
صاحب ۽ هيڏا انعام ڏسي ڏڪي ويو ته آخر انهنڪي
وراهڻ ۾ ڪيڏو نه وقت لڳي ويندو! مونکي وري اهو
فڪر ورائي ويو ته متان هو سڀني کي انعام ڏيڻ کــان
انڪار ڪري، ۽ مونکي هھڙي موقعي تي انعام نصيب
نه ٿئي!! پر اسانجو پـرنسيپال سياڻــو صاحب هو، تنهن
گورنر صاحب کي دلداري ڏني ته سڀني انعامن ڏيڻ ۾
ڪلاڪ کان مٿي وقت ڪين لڳندو. تڏهن صاحب مس
ڪري سنڌرو ٻڌو، ۽ منهنجي پيٽ ۾ ساهه پيو. نصيبن
سان انعامن ڏيڻ جي شروعات ٿي ٿي اسانجن انعامن سان.
هاڻ منهنجو سمورو ڌيان وڃي ڪنو پڪارجندڙ نالن جهٽڻ
۾. نالا پڪاربا هليا، انعام اُکلندا ويا ۽ منهنجي دل ۾
ڌڪ ڌڪ تيز ٿيندي وئي. آخر پنهنجو نالو پڪاربو
ٻڌم ۽ ڳاٽ اوچو ڪري اڳتي وڌڻ لاءِ ڪمر ڪشيم،
پر الائجي ڇو جڻ دل ٻيهجي وئي! ٻهه ساهون، مونکي
ٿي عطا ڪرڻ لاءِ هڪ روڪڙن رپين سان ڀريل ملائي
سٿين جي سهڻي ڳوٿري گورنر صاحب کي ڏني وئي؛

سونهري شغل جي سلسلي ۾ ٻيا ٻه گهڻا سٺا ۽ کيل
تماشا ٿيا - سنڌي ۽ انگريزي ناٽڪ، وڇڙ ڪلائن ۽
وگيان - ورتيءَ جا ونڊ رپريا ۽ سکيا-دائڪ نماءَ، رانديون
۽ ورزشون؛ پر انهن مڙني کان انعامن ۽ آتشبازيءَ سرسبز
رنگ رچايو. انعام ۽ آتشبازيءَ جو جشن سونهري شغل
جي آخرين ڏينهن تي رکيو ويو هو. ڪلائن جي نماءَ
ڪولڻ کان اڳ انعام وارن اسمن جو فيصلو ڪيو ويو هو، ۽
مونکي اطلاع موڪليو ويو ته مون جيڪا "سانجهيءَ
ٽاڻي سمنڊ جي نظاري" واري تصوير نماءَ لاءِ پيش
ڪئي هئي، تنهن لاءِ مونکي ٻيو نمبر انعام ڏيڻ جو
فيصلو ڪيو ويو هو. اهو انعام مونکي سنڌ جي گورنر
صاحب، سر لانسيلاٽ گراهام جي مبارڪ هٿان ٿي ملڻو
هو، جنهن لاءِ مونکي مقرر ڏينهن، وقت ۽ جاءِ تي
حاضر رهڻ جو اطلاع ڏنو ويو. انعام جو ٻڌي مان خوشيءَ
۾ نه پيو ماپان! انهيءَ تصوير ڪيئڻ لاءِ آءٌ شهر جي هڪ
ڪنڊ کان سمنڊ جي ڪناري تي ميل پنڌ جا جهاڳي
ويو هوس، ۽ وقت ۽ جاءِ جاچي، عڪس-چِڪٽيءَ جي
ماشي ڪي دٻايو هوم!! هيڏي ڪوشش ۽ ڪشالي بعد
ٻه تصوير عمدي نه نڪري ۽ انعام پلئه نه پوي، ته پوءِ
ڇٽبو ته جڳ ۾ جس ٿي نه رهيو. پر ڪلا جا پارکو اهڙو
انڌيڪ ٿيڻ ڏين ڇو ٿا! انهيءَ ڪارڻ ٿي ته مونٽي انعام
جي ورڪا ٿي هئي ۽ آءٌ انهيءَ تي ڦوليو نه پيو سمائجان!!
مقرر ڏينهن، گهڻو ساجهر، سهڻي سنهري اچڪي مقرر جاءِ

آهستي ڪري معزز مهمان ٽڙڻ پکڙڻ ۽ گهر طرف وڃڻ لڳا. اُن ريت ڪاليج جو سونهري شغل، سٺن ڏينهن جي شادماني بعد، پيڪي سان سماپت ٿيو.

آءٌ به، آخر دوستن جي سنگ ۾ گهر موٽيس ۽ گهر جي ماڻهن کي ڪٿيل انعام جو ديدار ڪرايم. رقم جو ته خاص سانگو ڪونه هو ۽ اُنکي خرچڻ ۾ خاص ويرم پڻ ڪانه لڳي، پر ريشمي ڳوٿريءَ تي سڀني جي دل سرڪي. خود اُمي به خواهان هئي ته آءٌ اها کيس ڏيئي ڇڏيان ته هوءَ اُن ۾ روزمره جي خرچ پکي جا پئسا رکي؛ پر منهنجي دل نه ٻاسيو! سوچيم ته جي مان اها ڳوٿري ڏيئي ڇڏيندس ته ڪٿيل انعام جي رهي کهي نشاني به هلي ويندي!! تنهنڪري اها ڳوٿري سنڀالي سانڍي رکي اٿم ۽ اها اڃا سالم آهي. سمجهان ٿو ته جڏهن ته هن سخت زماني ۾ پوين لاءِ ڪجهه پاڇي ٻچائڻ دشوار آهي، تنهنڪري سندن لاءِ اها ريشمي ڳوٿري اِمداد طور ڇڏي وڃان!!!

پر مان ٻٽيو ٻيڻو رهيس. اوڏيءَ مهل اکين اڳيان جڻ آنڌيءِ اچي ويئي. پر ويرم وڃائڻ جو وقت هو ڪٿي! اٿين ٿي محسوس ڪيم ته آءٌ پٺيان ڌڪبو، اڳيان وڌي رهيو آهيان. دل هاڻ ڌڙڪ ڌڙڪ ڪرڻ چالو ڪري ڇڏي، جنهن جو ڳؤرو آواز مونکي چٽو پئي ٻڌڻ ۾ آيو. آخر وڃي گوري صاحب وٽ پهتس ۽ سندس سڳورن هٿن مان انعام حاصل ڪيم، جنهن تي ٽاڙين جو ٺهڪو اٿيو، جو مونکي البت جهيڻو ٻڌڻ ۾ آيو. آءٌ انهيءَ نيم-نشي جي حالت ۾ ئي اچي پنهنجي جاءِ تي ويٺس. انعامن جو سلسلو هلندو هليو ۽ پرنسپال صاحب جي ڪيل قول انوسار پوري ڪلاڪ ۾ پورو ٿيو، جنهن بعد ئي سونهري شغل جو آخرين تماشو ٿيڻو هو.

مڙيل مهمان ۽ شاگرد ٻنهين جي پرڻ وسامڻ تي اڃا عجب ڪائي ئي رهيا هئا ته آتشبازي شروع ٿي ويئي. آتش-بازيءَ واه جو رنگ ڪيو ۽ ڇهڇٽو مچايو. رنگ برنگي ۽ وچتر قسمن جو بارود سڙيو ويو. ڏياريءَ ۽ شاهوڪار جي شاديءَ ۽ ٻين اهڙن موقعن تي ڪراچيءَ ۾ آتشبازيءَ جا جهجها لقاءَ ڏٺا هئم، پر ههڙو ۽ ايڏي پيماني تي پيو تماشو ڪين سنيران! نه رڳو بارود جي سامان آڪاس ڏانهن اڏامي چؤطرف دور مفاصلي تائين شعاع ٿي ڪڍيو، پر رات جي سياهيءَ ۾ جڏهن اوچتو ان مان نڪاءُ ٿي نڪتا ته من موج ۾ جهومي ٿي اٿيو. آتشبازي جو ڇهڇٽو ڪيتري مدت توڙي متو رهيو. ٽانجر آهستي

ٽڪ ٽون ٽان جليبي ڪان،
جرمن مٿو تنهن ۾ منهنجو ڪهڙو ڏوهه.

ڪجهه وقت ٺهريو ۽ ڪجهه پاڻ پريم ته ڪنن تي تلڪ مهراج جو نالو آيو. پر انهيءَ ناٽڪي ٻروڙي نه سگهيس ته آخر ٻه اهو ڀارت پوشڻ هٿو ڪير ۽ ڪهڙي شير جو شڪار ڪيو هٿائين، جو گري گنجي سندس شيءِ نانءُ سڪ ۽ شردا سان ٿي اچاريو! انگريز بهادر جو جنگ ڪٽي هئي سو حوصلوئي وڏي ويو هوس. مڙس همت نه پيو اچي. ٻه ٻه همت ڪنيو پيو اڏامي. لڙائيءَ ويل ڀارتواسين سان ڪيل انجام اقرار ٺهه وسري ويس ۽ هر ڳالهه مان پير ڪڍائڻ جي ڀيو ڪري. تلڪ مهراج ڏٺو ته شيءِ هٿن مان ٿي وڃي. جي ملڪ کي هن مهل ڀڙي سجاڳ نه ڪبو ته گانءِ ڏاڍي ويندي. تنهنڪري وڻ گهوڙو نه ٻڌائين. اخبارن دوارا، تقريرن ذريعي، وٽي ملڪ ۾ مانڊاڻو وڌائين. چي: "آزادي اسان جو جنمي حق آهي، اهو ڪيئن ٻه حاصل ڪنداسين." ڀارت ديس ٻه هن للڪار سان ڀڪي اٿيو. اهي خبرون مون کي پوءِ پيون. شايد اهوئي سبب هو جو هر ڪنهن چڱيري گهر ۾ تلڪ مهراج جي فريم ۾ مڙهيل مورتي ڪنهن آپائتي جاءِ تي ٽنگيل هوندي هئي، جنهن کي مٿو ٽيڪي مرد ڪرتي ويندا هئا ۽ زالون همت جوڙي آسيس وٺنديون هيون. تنهن زماني ۾ انگريز خلاف ٻڙڪ ٻولڻ هو راهه گناهه جان جوکي ۾ وجهڻ؛ اهڙي سمي

١٦- سانيهڙ جي درسنيءَ ڏانهن

مان جڏهن جنميس تڏهن دهل دمام وڳا ڪين ٿي، تنهنجي مونکي سمڪ ڪانهي؛ باقي تنهن زماني ٻاروتي گولن جي مرگهه - رچنا سان گگن گونججي اٿيو، تنهن ۾ ته ماٺ ۾ شڪ ڪونهي. انهيءَ ڏاڍي يورپ جا شير، انگريز ۽ جرمن، هڪ ٻئي جي ٻڪ ۾ جڪڙيا بيٺا هئا. پر ٻاهران ائين ظاهر ٿو ٿئي، اڃا جرمن جو ستارو زور هو. انهيءَ ڪارڻ ئي انگريز ۽ سندن ساٿي، جرمن کي ڊاهڻ خاطر نون شسترن جوڙڻ جي فڪر ۾ ڦيٿا پيا هئا. آخر جرمن جي قسمت ڪٿي ۽ انگريزن جي جيءُ ٿي. ڀارت ۾ به خوشيءَ جي لهر ڇانئجي ويئي. سوپ وارن جنگ جوٽي هئي جهان ۾ جنتا راج قائم ڪرڻ ڪاڻ، تنهن ڪري ڀارتواسين کي اميد هئي ته هيل انگريز ساڻس ضرور سهڄ ڪندو؛ ٻئي ڪارڻ نه، ته گهٽ ۾ گهٽ انهيءَ خيال کان ئي سهين ته جنهن ويل جرمن کيس سوگهو ڪري، گهٽو ڏيئي، ختم ڪرڻ جو خيال ڪيو هو، تنهن ڏاڍي سندس حمايتين مان ڀارتي سپاهي ئي هئا جن سر جو سانگو لاهي، سورهتا ۽ سرجوشيءَ سان، کين موت جي ڇنبي مان آزاد ڪرائي، سوپ جو جهنڊو ڏياريو هو. انهيءَ سبب گڏ گڏ ٿيندي ڀاڙي جا نينگر پيا جهونگاريندا هئا:-

ٻڌمل اهڙو لسو ۽ نرم جو ٻلي کٽي جي کل جي ٻ جاءِ ڪانہ هئي! اهڙيون سنهيون شيون ڪيئن ڦٽيون ڪيون!! پر وڏن کي الائي ڇا ٿيو هو جو گانڌي مهراج جي چوڻ تي لڳي، ڪتا ڪٽي اوڇيا هئائون!!!

پر اهو گانڌي مهراج هو ڪير؟ جيستوڻيڪ ننڍڙو هوس، تہ بہ دل تي تہ اهو ماڻهو ضرور ڏسجي. اسانجي گهر اڳيان اسپتال واري رستي جي ڇيڙي تي جينين جو مندر هو. هڪ دفعي آواز مان جهٽيم تہ گانڌي مهراج انهيءَ مندر ۾ ايندو، ۽ ڀاشڻ ڪندو. مان بہ دل ٻڌي سويل ئي وڃي مندر ۾ ڪنڊ وٺي ويٺس. جيستوڻيڪ خلق اچي پلٽي، ۽ ٻج چپڻ جي بہ جاءِ ڪانہ رهي، تہ بہ شانتي اهڙي هئي جو سئي ڪرڻ جو آواز بہ هوند ٻڌڻ ۾ اچي. اهڙي ماٺ سڪول ۾ هيڊماسٽر جي حاضريءَ ۾ بہ ڪانہ ٿيندي هئي!! ڀاشڻ شروع ٿيو. گهڻو ڪونہ سمجهيم، جو اڃا ننڍڙو هوس؛ پر اکر چڻ هردي ۾ لنگهي ٿي ويا. گانڌي مهراج ڳالهايو ائين ٿي، جو هر هڪ جملو هوند هينئين سان هنڊائجي! وايومنڊل ۾ هڪ عجب قسم جو آنند ڇانئجي ويو. تڏهن مس سمجهيم تہ گانڌي مهراج ۾ ڪهڙو جادو هو، جو پڙهيل ماڻهن بہ سندس پوئلڳي ٿي، سهڻا وستر ٽُوڪتا ڪري، ٿلها ويس وڳا انگيڪار ڪيا هئا. پر تنهن هوندي بہ مان پنهنجي ٻڌملي ٽوپي ترڪ ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نہ هوس.

ڪجهہ سال گذريا تہ هڪ ڏينهن هڪ عجيب اسرار

تلڪ مهراج ٻيڌڙڪ ڀارت جي آزاديءَ جو ناد وڄائي، ماڻهن کي آگاهه ڪري ۽ اڀاري، ته هُوَ ساکيات ديوتا نه ڇُٽبو ته ٻيو ڇا! پر اسان اُنهن کي کهڙي خبر ته آزادي ڇا، غلامي ڇا!! اسين ته وڏن وانگر وڃي تلڪ مهراج جي تصوير کي روزانو مٿو ٽيڪي ايندا هئاسين، ته من کي وڏي هوندي جج ڪريئون!!!

پاڙي ۾ راند روند ڪرڻ جو ساهس ٿيم، ته ڏسندو هوس، ته صبح جو سويرو يا رات جو خاموشيءَ مهل اسان جي گهر وٽان سفيد لباس اوڍيل مرد ٽوڙي زالون ننڍين ٽولين ۾ ڀڄن ڳائيندا لنگهندا هئا. سندن آواز ۾ رس ۽ پريم ڀريل هو؛ مڌهن جوش ۽ جنبش ڪانه هئي. پر جو ڀڄن هي سمرڻ ڪندا ويندا هئا، سو مون اڳي ڪڏهن ڪين ٻڌو هو. نه ان ۾ رام نام ٿي آيو، نه ڪرشن پد ٿي ڳايو، نڪي ڪي گرو وچن ٿي دهرايو. چون پيا، "ست ڪتيو ري جيڏيون، اڄهو سوراج آيو." هيءُ نئون سر ڇپائون ٿي ته گانڌي مهراج چالو ڪيو هو. تلڪ مهراج جي چالاڪي تي قوم جي پاڳ گانڌي مهراج کي ڀرائي ويئي. هاڻ هڪ نئون دؤر چالو ٿيو ٿي ڏٺو. ڏسان پيو ته پڙهيل ڪڙهيل ماڻهو لسا ۽ سهڻا ڪپڙا ترڪ ڪري، کهرا ۽ ٿلها ڪپڙا پيا پائين! دل ۾ پيو چوان ته ماڻهن سان خير ڪونهي؛ هي ڪن ڇا پيا؟ سٺا ڪپڙا لاهي، دونسا پيا پائين. انهن ڏينهن ۾ اسين ڪامورن جا ٻار ڪاري ٻخمل جي ٽوپي ضرور پائيندا هئاسين.

۾ آيو ته هُو ٻه انهن ئي آڪي رهيا هئا. "سائمن واپس وڃ." پوءِ خبر پيئي ته پورن ٻهشڪار جو اعلان انهيءَ ڏيري سر ٻر پر زنده دل گانڌي مهراج ڪيو هو، جنهن جي پيروِيءَ انگريز ٻهادر کي ڏڪاڻي ڇڏيو.

گانڌي مهراج قوم جي اڳوانيءَ جون واڳون ورتيون، ۽ قومي هلچلن جي ڏم چالو ٿي ويئي. ١٩٣٠ع واري هلچل ۾، انگريزن کي پوري پير تي آڻڻ لاءِ، ولائتي ڪپڙي جي ٻهشڪار ۽ ديسي شين سان سهڪار تي خاص زور ڏنو ويو. هر روز ولائتي ڪپڙن جا ڍير آگ جي حوالي ڪيا ويندا هئا. اهي تماشا ڏسڻ وٽان هئا. هڪ ڏينهن سڪول سامهون اهڙو جشن منائڻ جو پروبند ٿيل هو. مونکي ٻه ڪڏ ڪنيو جو وڃي شغل ڏسڻ ٻينس. ڏاڍو مزو لڳو پيو هو. مون ٻه چش سان پئي نظارو ڏنو. خبر ٽان پيئي جو شاهينگ رامڪشن پنيان چال ماري منهنجي مخملي ٽوپي ڪٽي مچ ۾ اُڇلائي! وائويلا ڪرڻ ٻيسود هئي. قسم ڪٽي ڇڏيم ته جيستوڻي ديس آزاد نه ٿيندو تيستوڻي ولائتي مال وري نه واپرائيندس.

هيڏي شور هوندي ٻه انگريز اک نه پٽي. گانڌي مهراج ٻه آهستي ويو ٿي ڀارت جي ڏيري جسم کي نوبنو ڪندو ۽ منجهس نئون ساه ڦوڪيندو. کاڏي پرچار ۽ ڳوناڻن هنرن کي همٿائي، وديشيءَ جو ٻهشڪار ڪرائي، مهاتما گانڌيءَ ماڻهن جي مالي حالت سڌاري. هاڻ ڀارتواسي ڪجهه ٻود ۾ آيا. سامت جو ساه پٽي هو

ڏٺم. هونءَ ته اسان ٻارن کي سا ڪٽڪ پوندي هئي ته
اڄ ڪي بالا عملدار بندر روڊ تان لنگهڻ وارا آهن ته سا جهڙ ٿي
تماشي ڏسڻ خاطر اچي تعليم کاتي جي آفيس جي ٻاهرين ديوار
تي جاءِ والاريندا هئاسين. پر هن دفعي خبر نه آهي بنا پٽڪي
ڪنهن جو حڪم نڪتو، جو انهيءَ خبر ٻڌندي ته اڄ
ولائت کان آيل گورا، جي پارٽ کي نون سڌارن ڏيڻ
جي جاچ پڙتال لاءِ موڪليا ويا هئا، بندر روڊ تان
لنگهڻا هئا، ڪوبه ٻار ٻاهر ڪونه نڪتو. نه رڳو اسين ٻارڙا
ٻاهر ڪين نڪتاسين، پر وڏا به ڪين ٿي نظر آيا. رستي
تي سن سناٽو ڇانيو پيو هو! گاڏيون موٽرون به گم هيون!!
اهڙي مات، ڄڻ راڪاس گهمي ويو هو!!! رستي تي
ڪو به ڇهڪنو نظر نٿي آيو. فقط پرينءَ پر، سٽار سنيما جي
لاڳيتو، ڪيسري اخبار جي آفيس ٻاهران هڪ وڏو
جهنڊو بلند هو. اهڙو جهنڊو مون ڪڏهن ڏٺوئي ڪين
هو؛ اهو هو به سڄو ڪاروئي ڪارو! اهو ڪاري جهنڊي
سان ڪنهن جو سواگت ٿي رهيو هو؟ پر اسين ٻار ڪٿي
ٿا رهون. سو سڀيئي اچي ڏيلي ۾ مڙياسين ۽ واري وٽيءَ
تي ليٽا پائي پئي ڏٺوسين ته سڙڪ تي ڇاٿو وهي واپري.
جهٽ موٽر جي پونڪار مات جو جادو ٽوڙيو، پر تنهن
هوندي به ڪو بني بشر نڪري نروار ڪين ٿيو. موٽرن
جي قطار مات ۾ ئي لنگهي وئي. مسافرن جي دل ۾ ڪيڪار
جو امنگ ڄڻ ڪان اڳ ۾ ئي ڇپيا ٿجي لتاڙجي ويو. حق تي
سر جان سائمن کي رات جو گدڙن اونائيندي پڻ ائين سمجهه

سؤمان جا ڪانڪي هاڻ هوُ ڪنهن جي وتڻ جا ڪين هئا. هوُ وطن تان فدا ٿي ٿيا ۽ جان قربان ڪرڻ کان بہ ڪين ٿي ڏٺا. گانڌي مهراج مٽيءَ جي ڪيڏوٽن ۾ جڻ فولاد پريو ٿي ڏنو. پر انگريز کي شهنشاهي نشي ۾ ڀارتواسي اهيئي اڳيان ناچ نچندڙ پتليون ٿي ڀاسيا. انهيءَ ڪارڻ هن ١٩٤٢ع ۾ قومي اڳوانن کي اوچتو قابو ڪري، قومي هلچل کي ٻوسائي نگهوسار ڪرڻ ٿي چاهيو. پر هيل هوُ ناڪام ثابت ٿيو. جنتا کي آزاديءَ جو اعلان ٻڌي چڪو هو: ”مري-ساه ڏينداسين پر ڀارت آزاد ڪنداسين.“ ٻي-اڳوان قوم اٿي کڙي ٿي. سرڪار جون وائون وانهون سڀ بند ڪيون ويون ۽ ڪيترن هنڌ قومي راڄ کڙو ڪيو ويو. شهنشاهيءَ جو تختو هيٺائين ڪيو ويو. تڏهن مس انگريز جا ڪپاٽ کليا. پر هاڻ ورٽو ڪي بہ ڪين هو. بازي هارجي چڪي هئي. فرنگي بهادر کي جو ڀارتي فوج جي ويساه تي فخر هو، سو نيتاجي سڀاش ٻوس ڪافور ڪرائي ڇڏيو. رهيل کهيل ٻيڙي فوج بہ سندس خلاف بغاوت ۾ اٿي کڙي ٿي. هاڻ ڪو بہ حيلو نہ رهيو. ڀارت کي آزاد ڪرڻ کانسواءِ ٻيو چارو هوئي ڪونہ هو. هڪ لنگوٽيءَ واري ننگي فقير جادو ڪري ڏيکاريو! جيڪي هزار ورهين ۾ بہ ڪين ٿي سگهيو هو، سو گانڌي مهراج ٽيهن سالن ۾ ڪري ڏيکاريو!!

آگسٽ ١٩٤٧ع شروع ٿيو ۽ آزادي جو جشن اچي آڳنڌ سهڙيو. پوءِ جيڪي وهيو واپريو آهي، اهو تہ ڪنهن کان لڪل ڪينهي.